

Розділ 14. ПОЛЯКИ І ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Поділ польських земель і початок Руху Опору (1939 – 1941 рр.)

Воєнні дії. 1 вересня 1939 р. о 4 год. 45 хв. залпи німецького броненосця “Шлезвіг-Гольштайн” по польській прикордонній заставі на косі Вестерплятте розпочали Другу світову війну. Одночасно німецькі збройні сили без оголошення війни наступали на польську територію з півночі, заходу і півдня (Словаччини). В офіційних німецьких документах вкрай лицемірно оголошувалося про “вимушені” “оборонні” дії III Райху: “За наказом Фюрера і Головнокомандувача Вермахт (німецькі сухопутні війська – Л.З.) взяв у свої руки активний захист (!) Райху. Виконуючи нав’язане собі (!) завдання покласти край польським гвалтам, сьогодні вранці німецькі сухопутні війська перейшли у контрнаступ (!) на всій протяжності польсько-німецького кордону”.

Блискавичні удари переважаючих німецьких армій дали їм змогу, незважаючи на запеклий опір поляків, прорвати оборону й повести наступ з метою оточення головних польських сил. Польські війська, організовані у сім армій, розтягнулися по всій протяжності польсько-німецького кордону: “Карпати” (ген. К. Фабріці), “Краків” (ген. А. Шиллінг), “Лодзь” (ген. Ю. Руммель), “Модлін” (ген. В. Бортновський), “Познань” (ген. Т. Кутшеба), “Пруси” (ген. С. Домб-Бернацький). Потужні удари і стрімке просування німецьких моторизованих частин углиб території Польщі змусили польське командування (головнокомандувач маршал Е. Ридз-Смігли) вже в перші дні війни дати наказ про відступ на схід і в центральному напрямку. Польські війська чинили запеклий опір агресору, але змушені були відступити, щоб не потрапити в оточення. 182 вояки прикордонної застави Вестерплятте сім днів відбивали атаки противника, який у двадцять разів перевищував їх чисельно. Незабаром польські збройні сили були розчленовані на чотири частини і змушені пробиватися з оточення. Німцям не вдалося знищити польського флоту і повітряних сил, які незабаром опинилися у Великобританії.

3 вересня, виконуючи свої договірні зобов’язання, Великобританія і Франція оголосили війну Німеччині, але не розпочали активних воєнних дій на Заході, поклавши початок т.зв. “дивній війні”. Хоча західні союзники мали проти Гітлера велику військову перевагу (85 французьких і 4 британських дивізій проти 33-х німецьких), але, спостерігаючи за швидкими діями німецьких військ у Польщі, вони вирішили не активізувати дій, слідкувати за розвитком подій. Між тим, 6 вересня розпочалося створення нової лінії польської оборони по ріках Нарва-Вісла-Сян. Однак німецькі танкові частини досягли цього рубежу швидше, ніж відступаючі польські війська. У ніч на 7 вересня польський уряд і командування залишили Варшаву і практично втратили контроль над розчленованими арміями. Німці затримали атаку на Варшаву у зв’язку з тим, що з 9 по 17 вересня відступаючі частини армії “Познань” і “Поможе” контратакували німецькі війська над р. Бзурою. Однак 15 вересня німецькі танкові частини захопили Люблін і дійшли до Бреста, а 13 вересня зробили невдалу спробу захопити Львів.

Якщо польське населення виявляло великий патріотизм і бажання чинити опір агресору, то представники національних меншин по-різному поставилися до нової обстановки. Єврейські та білоруські громади назагал залишалися лояльними до Польщі. Німці вітали прихід своїх співвітчизників і в деяких місцях чинили акти саботажу і терору проти поляків. Українське населення поділилось на прихильників пропольської та пронімецької орієнтації. Виступаючи на одному з останніх засідань сейму, один з керівників УНДО В. Мудрий оголосив, що українське населення, незважаючи на

постійні утиски, виконає свій обов'язок захисту держави. У лавах Війська Польського перебувало до 200 тис. українців, чимало з яких відзначились уже в перші дні війни. Інша частина українців поділяла надії ОУН на відбудову Української держави за допомогою німців. Польські органи безпеки в перші дні війни заарештували сотні симпатиків ОУН, інтернували активних діячів національного руху за заздалегідь складеними списками. Поразки поляків в ході війни спонукали керівників ОУН від 10 вересня спровокувати збройні виступи проти польської адміністрації в Дрогобичі, Стрию, Бориславі, Калуші та інших містах. Проте до масових збройних зіткнень не дійшло.

Поза тим обстановка на фронтах погіршилася. Польська армія перетворилася на острови опору. У ході наступу німецькі війська перейшли далеко на схід за лінію, визначену таємним протоколом пакту Ріббентропа-Молотова. Уже 3 вересня німецький посол у СРСР нагадав Москві про взяті зобов'язання щодо Польщі. Однак Й. Сталін не поспішав вступати в гру, посилаючися на "неготовність" Червоної Армії, а фактично не бажаючи ділити з Гітлером відповідальність за поділ Польщі. 14 вересня з Москви інформували Берлін про завершення підготовки операції і водночас повідомляли про майбутню окупацію українських і білоруських етнічних земель, але лише після падіння Варшави. Це викликало обурення в Берліні. Тільки 17 вересня керівництво СРСР дало наказ Червоній Армії перейти радянсько-польський кордон. О 3-й годині ночі польському послу в Москві В. Гжибовському була вручена нота, в якій зазначалося: "Польський уряд розпався і не виявляє ознак діяльності. Це означає, що польська держава і уряд фактично припинили існування. Тим самим припинили дію договори, які були укладені між СРСР і Польщею (...) Зважаючи на такі обставини, радянський уряд розпорядився Головному командуванню Червоної Армії віддати наказ перейти кордон і взяти під свій захист життя і майно населення Західної України та Західної Білорусії".

Війська Червоної Армії не зустріли значного опору з боку дезорієнтованих польських частин. Польські керівники, які на той час перебували в Коломиї, не сподівалися на такий розвиток подій і не були готові до війни на два фронти. Е. Ридз-Смігли оголосив по радіо директиву "не вступати в бої з більшовиками", а польські гарнізони виводити до Румунії або Угорщини. Упродовж короткого часу радянські війська при повній чисельній перевазі оволоділи теренами до Буга і Білостока. 17 вересня польський уряд і командування ВП перетнули кордон Румунії, де були інтерновані. Спроби спеціальних радянських військ захопити в полон польських державних урядовців завершилися невдачею. Польська армія фактично була розбита, й тільки окремі частини та з'єднання продовжували ще певний час чинити опір. Залишки армій "Краків" і "Люблін" 17-20 вересня були розгромлені під час тяжких боїв в районі Томашова Люблінського німецькими і радянськими військами; 22 вересня капітулювала Варшава; 5 жовтня після запеклих боїв під Коцком змушена була капітулювати перед противником оперативна група "Полісся" під командуванням ген. Ф. Клееберга. 26-27 вересня німецькі та радянські війська спільними зусиллями розгромили в районі Мостиськ 4-тисячну кінну групу ген. В. Андерса, яка проривалася до Карпат. Сам командувач був поранений і взятий у полон.

У ході бойових дій загинуло близько 70 тис. солдат і офіцерів ВП, понад 130 тис. були поранені, у полон потрапили понад 500 тис. (до Червоної Армії близько 250 тис.). Втрати німецьких військ: понад 16 тис. вбитими і 30 тис. пораненими; Червоної Армії – близько 1 тис. вбитими і 3 тис. пораненими. Понад 90 тис. польських солдатів і офіцерів перетнули кордон Румунії та Угорщини, де були інтерновані. Сплановані заздалегідь і реалізовані плани обох сусідів Польщі були актом неприхованої агресії проти Польщі й поляків, порушували численні міжнародні договори та угоди і, фактично, кляли край європейському порядку, встановленому після Першої світової війни. Майбутній прем'єр

Великобританії У. Черчілль у виступі по радіо підкреслював: “Польща знову зазнала агресії з боку тих самих двох великих держав, котрі тримали її в рабстві впродовж 150 років, але не змогли придушити дух польської нації”. Засудивши агресію СРСР, керівні кола Великобританії та Франції незабаром вжили заходів, щоб розбити союз Гітлера і Сталіна й схилити СРСР на бік Заходу.

Поділ земель Польщі. 28 червня в Москві було підписано новий *Договір про дружбу і кордони* між СРСР і Німеччиною. Згідно з ним кордон між радянською і німецькою зонами окупації повинен був пролягати вздовж рік Піса-Нарва-Буг-Сян. Частина варшавського й люблінського воєводств залишалися німцям. Чотири додаткові таємні протоколи до Договору вносили зміни у розподіл “сфер впливу” двох держав, віддаючи Литву і Фінляндію на волю СРСР, а також зобов’язуючи обидві сторони рішуче придушувати “польську агітацію” й співпрацювати в цьому напрямі. Під час переговорів у Москві Й. Сталін відкинув пропозицію німців утворити якусь буферну Польську державу. Невдовзі, 10 жовтня 1939 р., СРСР передав Литві Віленський округ взамін за розміщення на її території 30-тисячного гарнізону Червоної Армії. Таким чином було здійснено поділ земель II Речіпосполитої, за яким 48,5 % території і 22,1 млн. населення перейшли під владу Німеччини, а 50 % території і 13,2 млн. населення – СРСР. Цей акт у свідомості багатьох поляків ототожнювався з “четвертим поділом” Польщі. Він став катастрофою для Польщі і поляків, яка поставила під загрозу існування нації.

Після завершення воєнних дій Гітлер запропонував Великобританії та Франції укласти мирний договір, обіцяючи за це утворити невелику “Польську державу”. Отримавши відмову, 8 жовтня він спеціальним розпорядженням поділив окуповані землі на дві частини: землі на схід від Вісли, а також Сілезія та Помор’я були включені до складу Райху як німецькі території (на них утворено два нових адміністративні округи – Край Варти і округ Гданськ – Західна Пруссія); решта земель були об’єднані у *Генеральне губернаторство для окупованих польських теренів* (поділене на дистрикти) зі столицею в Кракові. Німецька політика на різних частинах окупованих теренів була неоднаковою.

На землях, що увійшли до складу Райху, передбачалося швидкими темпами впродовж десяти років здійснити повне онімечення шляхом переселення поляків на схід і заселення на їх місце німецьких колоністів. Ці польські терени були найбільш розвиненими в промисловому відношенні. Генеральне губернаторство (ГГ) було призначене для розселення поляків та їхнього використання як дешевої робочої сили на некваліфікованих допоміжних роботах, переважно в сільському господарстві.

Німецький окупаційний режим. Майже відразу після окупації на землях, що увійшли до Німеччини, розпочалося проведення політики репресій, депортацій і терору проти поляків, а також євреїв. Вони були позбавлені права власності, користування транспортом, створення будь-яких організацій, участі в культурних і політичних заходах. Були закриті польські вищі навчальні заклади, гімназії та ліцеї, театри, музеї тощо, усі польські установи перейшли під контроль німців. Поляків трактували як “напівлюдей”; для них була встановлена висока вікова межа одружень; поляки були зобов’язані схилятися перед німцями, їм заборонялося мати автомобілі, мотоцикли, радіоприймачі, телефони, перемішатися по провінції дозволялося лише за спеціальними перепустками. За будь-які порушення загрожувало суворе покарання, включно зі смертним вироком. Спеціальні суди виносили швидкі вироки. У перші тижні окупації з метою залякати населення німці провели масові арешти відомих польських особистостей і розстріляли близько 16 тис. осіб. Широкого розмаху набуло примусове переселення (депортація) поляків до Генерального губернаторства. До червня 1941 р. було депортовано близько 800 тис. осіб, а їхнє майно перейшло до близько 200 тис. німецьких

колоністів. Однак брак німців змусив окупантів шукати нових резервів серед місцевого населення. Для цього було проведено записи частини поляків, які мали хоча б віддалені родинні зв'язки з німцями, до німецького національного списку (*фольксдойчі*). Це відкривало шлях до володіння власністю і користування громадянськими правами. До фольксдойчів були зараховані кашуби, мазури, гуралі, сілезці та ін. Загалом було записано до 3 млн. поляків, понад 100 тис. їх служили у німецькій армії. Окупанти розпочали онімечення дітей “з рисами німецької нації”, безпритульних тощо. Уся державна і приватна власність перейшла до німецьких концернів або адміністрації. На селян були накладені високі “контингенти” – обов'язкові поставки сільсько-господарської продукції. Польські населені пункти переіменовано на німецький лад: Бидгощ на Бромберг, Лодзь на Літцманнштадт, Торунь на Торн і т.д. Закривалися польські костели, а священників відправляли до концтаборів або депортували до ГГ. З понад 800 костелів залишилося трохи більше 30.

Політика гітлерівської Німеччини в Генеральному губернаторстві була дещо іншою. ГГ становило окуповану зону, яка перебувала під повним контролем й управлінням німців. Генерал-губернатором був призначений член німецького уряду *Ганс Франк*. Навесні 1941 р. ГГ було визнане тереном німецького “життєвого простору”, призначеного в перспективі для німецької колонізації. За *Генеральним планом “Ост”* (квітень 1942 р.), гітлерівці передбачали впродовж наступних 15 років звільнити терени ГГ від поляків, залишивши тільки невелику їх частину для підневільних робіт, а решту переселити за Урал. У ГГ було збережено права поляків на власність, дозволено створення під контролем німців окремих самоврядних і культурних організацій. Поляки були допущені до нижчих ланок адміністрації без права займати керівні посади, зберігалася т.зв. “гранатова” (від синього кольору мундирів) поліція. Були закриті всі вищі та середні навчальні заклади, культурні установи, видовища, допускалася пронімецька преса, кінотеатри, ресторани і кав'ярні. Гітлерівські репресії й терор у ГГ спочатку не були масовими. Їх грізним провісником став арешт 6 листопада 1939 р. і скерування до концтаборів 183 професорів і викладачів Ягеллонського університету і Гірничої академії в Кракові, частина яких там загинула. Навесні 1940 р. окупанти почали проводити регулярні репресивні акції з метою залякування населення. Першою акцією стала пацифікація кількох сіл на Келеччині, в ході якої було спалено 600 селянських господарств і розстріляно близько 700 поляків. Надалі окупанти систематично організовували облави, арешти та розстріли (або відправку до концтаборів) польських політичних і культурних діячів, репресії і терор постійно зростали, проводився вивіз населення на примусові роботи до Німеччини. У жовтні 1939 р. окупанти запровадили примусовий обов'язок праці для усіх чоловіків від 14 до 60 років, які використовувалися на найтяжчих роботах або вивозилися до Німеччини.

Навесні 1940 р. гітлерівські керівники розпочали створення на польських теренах великих концентраційних таборів, призначених для утримування великих мас політичних противників, військовополонених, осіб, призначених до знищення. Перші великі концтабори з'явилися 1940-1941 рр. в Освенцімі, Майданеку, Треблінці. Потім мережа концтаборів на польських землях досягла 200. Поляки та євреї скеровувалися також до концтаборів у Німеччині й Австрії.

Особливою жорстокістю відрізнялася гітлерівська політика стосовно євреїв. У планах гітлерівців було цілковите їх винищення (“голокост”). З початку окупації гітлерівці позбавили євреїв усіх прав і власності, замкнули у великих резерваціях – *гетто*, звідки поступово вивозили до спеціальних концтаборів (Освенцім, Майданек, Треблінка та ін.), де знищували у газових камерах і печах, розстрілювали. З понад 3 млн. польських євреїв війну пережили менше 300 тис. На польських теренах діяло близько 400 гетто,

найбільші з яких були у Варшаві (360 тис. осіб), Лодзі (200 тис.). Подібна політика проводилася гітлерівцями стосовно циган.

Становище поляків на окупованих землях у перші роки війни було тяжким. Крім репресій і заборони будь-якої національно-культурної діяльності, приниження людської гідності окупанти приступили до планової експлуатації природних багатств, знищення або вивезення культурних цінностей. Упродовж війни матеріальне становище польського населення постійно погіршувалося. На початку окупації гітлерівці заморозили заробітну плату, в той час як ціни постійно зростали. Запроваджена карткова система не рятувала становища. Населення міст змушене було забезпечити продавати цінні речі, меблі, одяг, щоб не померти з голоду (еквівалентом золотого годинника були 50 кг картоплі). Фактично без засобів проживання опинилась інтелігенція, змушена шукати заробітків на підсобних роботах. Ситуацію рятував “чорний ринок”, але на ньому розквітла спекуляція, пов’язана з ризиком доставки продуктів і товарів. Дещо кращим було становище сільського населення. Німці сприяли селянським господарствам, вимагаючи взамін великих контингентів. Окупанти не зачіпали великих землевласників у ГГ. Після зігнання євреїв у гетто їхнє майно в ГГ частково перейняли поляки; вони розвинули дрібне виробництво й торгівлю. Щодо ставлення до євреїв польське суспільство поділилося: маргінальні верстви із злорадством спостерігали за винищенням євреїв, а окремі націоналістичні кола поширювали думки, що “німці роблять за нас брудну роботу”. Інша частина населення надавала євреям можливу допомогу, з ризиком для власного життя переховувала єврейські родини. Близько 850 поляків були страчені за допомогу євреям.

Загальна **реакція поляків** на агресію та окупацію була високопатріотична. Однак нормальні людські потреби виживання в умовах війни й окупації змушували чимало поляків вступати в контакти з окупантами. Іноді за згодою Руху Опору поляки займали певні адміністративні посади або працювали в окупаційних інституціях. Явище “свідомої колаборації” з окупантами не набуло поширення, хоча в 1943-1944 рр. польське підпілля за вироками спеціальних судів зліквідувало близько 2 тис. агентів, які працювали на німецькі спецслужби. Ані польське суспільство, ані політичні угруповання не зреагували на заклик гітлерівців у 1943 р. вступати до німецької армії для “захисту Європи” від більшовиків. Улітку 1944 р. на мобілізаційні пункти з’явилося лише кілька сотень добровольців, переважно з маргінальних низів, з яких не вдалося сформувати навіть батальйону. Натомість наслідком війни була суспільна деморалізація, що проявилась у поширенні проституції, бандитизму, з якими вело боротьбу польське підпілля.

На теренах ГГ до червня 1941 р. більшість населення складали поляки (83,3 %), українці та білоруси – лише близько 4 %. Загалом німецька національна політика на окупованих землях передбачала розрізнення й зіткнення представників різних народів. З цією метою підтримувався штучний поділ між поляками і “гуралями”, яких трактували як фольксдойчів. Щодо українців у ГГ німці проводили політику, яка б дозволяла “шахувати” поляків і водночас не допускати до створення потужної української організації. Окупанти дозволили українцям створювати школи, культурно-освітні організації, призначали на самоврядні посади. З дозволу окупантів були створені т.зв. допомогіві комітети, які надавали необхідну соціальну допомогу втікачам зі сходу, представляли інтереси українського населення перед гітлерівцями, налагоджували національну освіту й культурне життя. У надії на підтримку німцями ідеї Української державності в Кракові зосередилася значна кількість українських втікачів та емігрантів, представників різних політичних партій. Найбільші впливи мали діячі ОУН, які з довоєнного часу співпрацювали з німцями. Незабаром постав *Український Центральний*

Комітет (УЦК) на чолі з В. Кубійовичем, який координував освітньо-культурну роботу місцевих допомогівих комітетів. До весни 1941 р. у ГГ діяло 1000 кооперативів, 900 українських освітніх товариств, 900 шкіл, 2 гімназії, видавництво, виходила газета “Краківські вісті”. Провід ОУН перебрав контроль за діяльністю УЦК. Водночас у 1940 р. стався розкол всередині ОУН на “революціонерів”, прихильників С. Бандери (ОУН-Б), і прибічників А. Мельника (ОУН-М). Мельниківці орієнтувалися на Німеччину і пов’язували з нею плани створення Української держави. Бандерівці співпрацювали з гітлерівцями, але намагалися зберегти самостійність дій. У 1941 р. ОУН-Б досягло домовленості з німецьким командуванням про створення двох військових батальйонів – *Роланд* і *Нахтігаль* – зі своїх членів. Обидві організації утворили “похідні групи” для обсадження української адміністрації на теренах УРСР після початку війни з Радянським Союзом. Поляки вороже поставилися до української діяльності в ГГ, звинувачували українців у колабораціонізмі. Напруження в стосунках двох народів підтримувалося німецькими керівниками.

Іншу спрямованість мала **політика більшовиків** на теренах Західної України і Західної Білорусі, які опинилися під радянським контролем у вересні 1939 р. Частина українського та польського населення вітала прихід Червоної Армії, піддавшись радянській пропаганді про “звільнення” населення від “капіталістичної Польщі”, встановлення “народної влади” і “возз’єднання” українців і білорусів. Вітали прихід Червоної Армії також євреї, для яких німецька окупація означала винищення. На зайняті терени були скеровані групи комуністів, адміністративних працівників, які перейняли владу від військових. Поряд з цим почали напливати спеціальні групи НКВС (Народного комісаріату внутрішніх справ), котрі мали завдання “очищення терену від ворожих елементів, капіталістів, поміщиків”. Хоча Червона Армія прийшла на ці терени під гаслами “визволення” українців і білорусів від “польського гніту”, проте більшовики не збиралися залучати до влади українську й білоруську політичну еліту, а навпаки, передбачали піддати її гострим репресіям за звинуваченням у “буржуазному націоналізмі”. Тому чимало української та білоруської інтелігенції вважали за краще втекти до Генеральної губернії.

Першою турботою радянського керівництва було легітимізувати приєднання нових територій. Тому 22 жовтня 1939 р. військові влади провели загальні “вибори” до Народних зборів Західної України і Західної Білорусії. Суворий контроль і регламентація дозволили отримати бажаний склад делегатів Народних зборів (права голосу позбавлялась “буржуазія і поміщики”, власники, працівники адміністрації, військові тощо), які під диктовку контролерів 17 жовтня одностайно проголосували за встановлення радянської влади і возз’єднання з відповідними республіками СРСР. Після затвердження цих рішень (“звернень”) Верховною Радою СРСР усі мешканці отримали радянське громадянство. Перші заходи радянської влади проходили під гаслами “українізації” та “білорусизації”. Закривалися польські школи, культурні установи, змінювалися вивіски, а на їх місці створювались українські й білоруські. Але місцеві українці та білоруси не були допущені до владних структур.

У грудні 1939 р. було запроваджено новий адміністративний поділ: Західну Україну поділено на шість областей (волинську, droгобицьку, львівську, станіславівську, тернопільську, рівненську); Західну Білорусь – на п’ять областей (барановицьку, білостоцьку, брестську, пінську, вілейську); замість повітів створено райони. Майже одразу почалася націоналізація промислових підприємств, банків, транспорту. Проведено грошову реформу, яка здійснювалася за завищеним курсом карбованця і при обмеженні сум обміну. Власники будинків у містах були позбавлені власності, а заможні мешканці виселялися зі своїх квартир. Ще під час воєнних операцій розпочалася земельна

реформа, затверджена пізніше Народними зборами. До кінця 1939 р. в Західній Україні і Західній Білорусі було конфісковано у землевласників понад 4 млн. га землі, половину якої передали до рук селянських комітетів для її наступного поділу між малоземельними і безземельними селянами (на решті земель створювалися радгоспи і колгоспи). Навесні 1940 р. власті розпочали колективізацію селянських господарств, але не форсували подій. Одночасно проведено “деполонізацію” теренів. Формально радянська влада не виступала проти польського народу, а лише проти “польських буржуазії та поміщиків”, “гнобителів”. Українське населення вітало відкриття українських шкіл і газет, переіменування Львівського університету Яна Казимира на Український державний університет ім. Івана Франка. Біднішим верствам імпонували заходи з ліквідації безробіття. Частина польської інтелігенції лівої орієнтації перейшла до співпраці з радянською владою; у Львові видавалась офіційна газета польською мовою “Червони штандар”, діяв польський театр, деякі культурні організації та школи. Однак усі польськомовні видання і культурні установи підлягали суворій цензурі. Поступово набирала обертів потужна радянська пропагандистська машина. Закривалися старі громадські організації, а на їх місці виникали радянські – піонери, комсомол, профспілки.

У грудні 1939 р. почалися **репресії** проти мирних громадян, передусім поляків, які проходили під гаслом “очищення міста і села від ворожих елементів, осадників”. Під арешти і депортації потрапили польські військові, чиновники, осадники, підприємці, інтелігенція, діячі всіх польських політичних партій, “куркулі”, а також представники української політичної еліти, священники. Усіх їх депортували до Сибіру, Комі АРСР, Казахстану, Донецької області України. *Три хвилі депортацій* (лютий, квітень і червень 1940 р.) охопили понад 1 млн. населення вказаних категорій разом з родинами у Західній Україні та Західній Білорусі (в тому числі в Західній Україні понад 550 тис. осіб). Частина їх скеровувалася до таборів “Гулагу” (Головного управління таборів НКВС СРСР), інша – на поселення. Умови депортації були жахливими, певна частина переселенців померла в дорозі, не доїхавши до призначення, інші – не витримавши суворих кліматичних умов і виснажливої праці на рудниках, в шахтах, на лісоповалі. Найтрагічніша доля спіткала засланих на рудники Колими й Чукотки: з близько 10 тис. осіб живими повернулися лише 170. Доля поселенців була не набагато кращою.

Трагічна **доля спіткала польських військовополонених**, захоплених у вересневій кампанії 1939 р., а потім також заарештованих органами НКВС у Західній Україні і Західній Білорусі. Після проведеної в концтаборах селекції частина рядових і молодших старшин була відпущена (близько 50 тис.), інша скерована до таборів Гулагу, а офіцери, працівники поліції, окремі політичні діячі були зосереджені в трьох таборах – *Козельську, Старобельську і Осташкові* (близько 15 тис. осіб). За рішенням Політбюро ЦК ВКП(б), підписаним Й. Сталіним, К. Ворошиловим, Л. Берією і А. Мікояном, у квітні-травні 1940 р. усі вони були розстріляні як “контрреволюційні елементи” у вказаних таборах. Частина ув’язнених табору Козельська була розстріляна і закопана в Катинському лісі біля Смоленська (4253 особи). У 1943 р. їх масові могили були віднайдені німцями. Місце знаходження інших замордованих невідоме. Серед страчених було 12 генералів, 300 полковників, 500 майорів, 2500 капітанів і підпоручників. Вціліло 432 офіцери, які були відібрані комісіями НКВС для наступного використання в політичних та військових цілях.

У другій половині 1940 р. політика радянського керівництва стосовно поляків зазнала змін. На той час Гітлер розгромив Францію, що стало для Сталіна сигналом підготовки майбутнього “маршу на Захід”. У цьому “марші” поляки могли придатися. Доля майже 10 тис. польських військових, захоплених під час “радянзації” Литви у

червні 1940 р., не була такою трагічною. Восени 1940 р. група польської інтелігенції (в т.ч. колишній прем'єр К. Бартель, який працював у Львівській політехніці) була запрошена до Москви, проводилися таємні переговори про можливий майбутній “прорадянський” уряд Польщі. Їх зміст невідомий. Але майже одночасно по всьому СРСР пройшло урочисте відзначення 85-ї річниці смерті А. Міцкевича; групи вцілілої польської професури і літераторів зі Львова відбули подорожі до Москви та інших міст СРСР. Ознакою зміни політики більшовиків був той факт, що на виборах до верховних і місцевих рад депутатів трудящих у списках кандидатів з’явилося чимало прізвищ відомих польських учених і діячів культури. До складу місцевої ради Львова було “обрано” 274 українця, 140 поляків і 73 особи інших національностей. “Лібералізація” радянської політики щодо поляків відбувалася лише за умови повної лояльності до радянської влади; будь-які прояви опозиційності або антирадянської діяльності придушувались найжорстокішим чином.

Складною є спроба оцінки подій вересня 1939 р. з точки зору українського питання. Радянські оцінки “золотого вересня 1939 р.”, який “возз’єднав український народ у єдиній родині”, в світлі сучасних документів не витримують критики. Слід визнати доведеною участь СРСР в агресії та знищенні Польської держави. Разом з тим, для українців Галичини, Волині, а згодом і Буковини факт об’єднання з великою Україною мав величезне психологічне значення, сприяв утвердженню почуття національної єдності. Подібною була ситуація в білорусів.

В еміграції. Польські урядові кола і рештки ВП були інтерновані в нейтральній Румунії. Франція наполягала на зміні санаційних діячів, що перебували на чільних посадах. 30 вересня 1939 р. президент І. Мосьціцький склав свої повноваження, передавши їх *Владиславу Рачкевичу* (1885-1947) – поміркованому діячеві санаційного табору. Того ж дня польський уряд очолив генерал *Владислав Сікорський*, що належав до противників санації. Через тиждень він став Головнокомандувачем Польських Збройних Сил. В. Сікорський сформував коаліційний уряд, до складу якого увійшли переважно представники опозиційних до санації партій – ППС, СН, СЛ і СП. 9 грудня 1939 р. у Парижі була створена *Національна Рада Польської Республіки* як тимчасовий парламент на чолі із І. Падеревським. Президент В. Рачкевич відмовився від частини повноважень на користь прем’єра (“паризька угода”). Але санація зберегла свої впливи в уряді: ген. К. Соснковський став заступником президента, А. Залеський – міністром закордонних справ. У жовтні 1939 р. прем’єр В. Сікорський створив комісію на чолі з генералом Ю. Галлером для з’ясування причин катастрофи. Але результати її роботи ніколи не були обнародовані. Президент, уряд, НР розташувалися в Парижі, а з листопада 1939 р. – в Анжері.

Польський еміграційний уряд діяв у тісному порозумінні з урядами Франції, Великобританії та США, які визнали його легітимним. 19 грудня 1939 р. він оголосив *Декларацію про цілі Польщі у війні*, які полягали у: 1) захисті польських інтересів на міжнародній арені; 2) створенні польських збройних сил; 3) керівництві збройним опором поляків на окупованих землях; 4) розробці демократичних засад відбудови Польської держави. Уряд проголошував, що Польща повинна відновити повну незалежність в кордонах 1939 р. і, крім того, для її безпеки в майбутньому потрібно усунути проблему Східної Пруссії. Пропонувалося в майбутньому створити в Центрально-Східній Європі федерацію слов’янських держав, здатних протистояти німецькій агресії.

Заманіфестувавши волю поляків до опору агресору і відбудови незалежності, еміграційний уряд найбільшу увагу приділив створенню *армії на Заході* й організації Руху Опору на окупованих теренах. У січні 1940 р. була укладена угода з французьким

урядом про створення *Польської армії* у Франції, яка підпорядковувалась французькому командуванню. У травні 1940 р. формування Польської армії завершувалося, вона налічувала 84 тис. солдатів і офіцерів. Частина польського воєнно-морського флоту і повітряних сил розташувалася в Англії. Бригада карпатських стрільців під командуванням полковника *С. Копанського* – в Сирії.

Початок Руху Опору. Розбудова підпільного руху на окупованих землях проходила двома шляхами: з ініціативи еміграції й жителів окупованих земель. Ще у вересні 1939 р. за наказом Головнокомандувача ПЗС у Варшаві була створена підпільна військова організація *Служба для перемоги Польщі* (Служба звиценству Польські, СЗП), яку очолив ген. *Міхал Токажевський-Карашевич* (1893-1964). Намагаючися не допустити поширення впливу санаційного табору, еміграційний уряд 13 листопада 1939 р. утворив спеціальний *Комітет міністрів у справах краю* і військову організацію *Союз збройної боротьби* (Зв'язок валькі збройней, ЗВЗ), який очолив ген. К. Соснковський. Незабаром СЗВ було об'єднано із ЗВЗ, а на чолі став генерал *Стефан Ровецький-Грот* (1895-1944). ЗВЗ почав розбудову підпільної організації на окупованих землях, включаючи терени СРСР. Паралельно створювався підпільний політичний апарат, підпорядкований еміграційному уряду. Робота велася в умовах жорстоких репресій проти поляків з боку німецьких спецслужб та органів НКВС. На початку 1940 р. вдалося організувати на окупованих землях *Головний політичний комітет* (ГПК), до складу якого ввійшли представники соціалістів, людовців, ендеків та інших угруповань. Йому підпорядкувалися подібні комітети в Познані, Кракові, Львові, Вільно.

На міжнародній арені позиції Польщі були підважені. Франція та Великобританія розчарувалися швидкою поразкою Польщі, але продовжували вважати її своїм союзником і надавали допомогу еміграційному уряду. Разом з тим керівники країн Заходу не підтримували польських претензій на західноукраїнські, західнобілоруські та литовські землі, віддаючи перевагу “лінії Керзона” як етнічному кордону. Вони не втрачали надій на ліквідацію німецько-радянського союзу, який представлявся безсмыслом з точки зору гітлерівської расово-антикомуністичної доктрини. Великобританія й Франція не оголосили війни СРСР, застерегли від такого кроку й уряд В. Сікорського. У 1940 р. події розвивалися драматично. СРСР і Німеччина продовжили агресивну політику щодо розподілу “сфер впливу”. У квітні гітлерівці окупували Данію, а потім Норвегію. 10 травня гітлерівські війська розпочали наступ на західному фронті, захопивши Голландію і Бельгію. 22 червня капітулювала Франція. Польський уряд перебрався до Англії, переправивши туди також частину Польської армії (27 тис. вояків). З того часу головним союзником Польщі стала Великобританія, де у травні 1940 р. прем'єром став *Уінстон Черчілль*. У серпні 1940 р. гітлерівці розпочали повітряну війну проти Англії. У обороні країни взяли участь польські льотчики, які збили близько 200 німецьких літаків. 5 серпня в Лондоні була підписана польсько-британська воєнна угода, яка передбачала створення польських ПЗС у Великобританії. Англія залишилася в Європі останнім вогнищем опору агресії Німеччини та її союзників. Улітку 1940 р. СРСР приєднав собі Литву, Латвію, Естонію, а також Буковину.

24 серпня 1940 р. польський еміграційний уряд в Лондоні оголосив *Головні тези польської закордонної політики*. Вони склалися з десяти пунктів й стверджували непорушність польських кордонів 1939 р., претензії Польщі до Східної Пруссії, Сілезії та Помор'я, а також на керівну роль в майбутній Центральній-Східній Європі, союз з Великобританією і США, констатували фактичний стан війни з СРСР. Прагнучи реалізувати накреслену програму, уряд В. Сікорського розпочав активну дипломатичну діяльність. 11 листопада 1940 р. з еміграційним урядом ЧСР Е. Бенеша була підписана спільна *Польсько-чехословацька декларація* про об'єднання в майбутньому двох країн у

федерацію. Після цього В. Сікорський виїхав до Канади і США, де вів переговори про створення польських осередків у цих країнах, матеріальну допомогу, а також стосовно майбутньої федерації держав у Центрально-Східній Європі у складі Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Югославії, Греції, Латвії, Литви та Естонії. Однак до цієї ідеї в Північній Америці поставилися прохолодно.

Уряд приділив увагу розбудові ПЗС на Заході і встановленню контактів з окупованими землями. Тут поступово зміцнювалися підпільні структури, підпорядковані ЗВЗ. Вони проводили саботажно-диверсійну діяльність як проти німців, так і проти більшовиків. Восени 1940 р. на базі Головного політичного комітету була створена *Делегатура уряду на край*, яка повинна була діяти під керівництвом еміграційного уряду. Делегатами уряду були призначені для ГГ Ц. Ратайський, а на приєднаних до Німеччини землях – А. Бнінський. Делегатура і ЗВЗ розпочали видання підпільної патріотичної періодики, листівок, повідомлень. На початку 1941 р. виходило 290 назв підпільних видань, які підтримували патріотичні настрої, інформували про події в країні та за кордоном. Делегатура організувала таємне навчання в гімназіях, університетах, надання матеріальної допомоги. ЗВЗ розбудував підпільну структуру збройних сил, провів диверсійні акти тощо. На початок 1941 р. ЗВЗ налічувала близько 45 тис. бійців, переважно в ГГ.

Між тим, керівні кола Великобританії та США наприкінці 1940 р. посилили дипломатичні зусилля для роз'єднання союзу Німеччини й СРСР. Інтереси двох агресорів зіткнулись у Фінляндії та на Балканах. Обидва диктатори вели прискорену підготовку до війни. Сталін сподівався на те, що Гітлер скерує свою агресію проти Великобританії, а він зможе у відповідний момент напасти на Німеччину. Однак німецький фюрер після невдалої “повітряної війни” проти Англії вирішив завдати удар по СРСР, поки військові приготування Сталіна не були завершені. 22 червня 1941 р. німецькі війська перейшли кордон СРСР і розпочали швидкий наступ з метою розгрому Червоної Армії і підкорення народів СРСР. Розпочалася радянсько-німецька війна, яка докорінним чином змінила стратегічну ситуацію на континенті, вирішальним чином вплинула на хід і наслідки Другої світової війни.

Польське питання в 1941 – середині 1943 рр.

Антигітлерівська коаліція. Гітлерівська агресія проти СРСР перетворила недавніх союзників на ворогів і, разом з тим, породила надії на покладення краю поширенню гітлерівського “нового порядку” в Європі. 12 липня 1941 р. в Москві був підписаний Договір про взаємну допомогу між СРСР і Великобританією. Згодом США поширили на СРСР програму матеріальної та воєнної допомоги (“ленд-ліз”). 14 серпня президент США Ф. Рузвельт і прем'єр Великобританії У. Черчилль підписали *Атлантичну Хартію*, яка запроваджувала принципи післявоєнного мирного співіснування держав на засадах взаємної поваги, невтручання у внутрішні справи і співробітництва. У вересні того ж року на конференції в Лондоні до хартії приєдналися СРСР та інші держави антигітлерівського табору. Формувався союз проти блоку Німеччини, Італії, Японії та їхніх сателітів. У грудні 1941 р. Японія напала на американський флот в Пірл Гарборі на Гавайях, а через кілька днів Німеччина та Італія оголосили війну США. На Вашингтонській конференції на початку 1942 р. США і Великобританія утворили Об'єднаний комітет начальників штабів для спільних дій проти противників. 1 січня 1942 р. у Вашингтоні 26 держав-союзниць (у тому числі СРСР і Польща) підписали *Декларацію Об'єднаних Націй*, яка зобов'язувала її учасників вести боротьбу з державами-агресорами. Провідну роль у створенні антигітлерівської коаліції відігравали США, СРСР і Великобританія (“Велика Трійка”), які несли найбільший тягар у війні.

Перетворення європейської війни у світову позначилося також на протилежному таборі. 11 грудня 1941 р. Німеччина, Італія та Японія уклали додатковий договір, яким зобов'язалися вести війну з США і Великобританією до переможного кінця. Невдовзі в Берліні вони підписали угоду про поділ сфер впливів: за Японією закріплювався простір від Уралу до західного узбережжя Північної Америки, за Німеччиною та Італією – від Уралу на захід до східного узбережжя Америки. З державами Пакту Трьох діяли також їхні сателіти: Болгарія, Хорватія, Фінляндія, Румунія, Словаччина та Угорщина.

Рис. 63. Підписання польсько-радянської угоди 30 липня 1941 р. в Лондоні. Сидять зліва направо: В. Сікорський, А. Іден, У. Черчілль, І. Майський.

Радянсько-польська угода.

Зміна міжнародної ситуації змусила польський еміграційний уряд визначити свої позиції серед союзників. Уже 23 червня 1941 р. прем'єр В. Сікорський виступив із радіозверненням до поляків і світу, в якому закликав СРСР розірвати договори з Німеччиною й повернутися до засад Ризького договору 1921 р. 4 липня у Лондоні розпочалися радянсько-польські переговори за посередництва англійців, які з боку СРСР провадив посол у Великобританії І. Майський, а з боку Польщі – В. Сікорський. Переговори виявили протилежні позиції сторін у питанні про східні кордони Польщі. Після

тривалих суперечок під тиском англійців 30 липня 1941 р. у Лондоні було підписано *Угоду про відновлення дипломатичних відносин і створення польської армії на території СРСР* ("угода Сікорський-Майський"). Текст складався з 5-ти пунктів і двох додаткових протоколів. Радянська сторона денонсувала договори з Німеччиною щодо Польщі, відновила дипломатичні стосунки з еміграційним урядом, погоджувалася створити на своєму терені Польську армію, яка б підпорядковувалася Верховному командуванню СРСР. Відкритий додатковий протокол зобов'язував радянський уряд надати негайну амністію всім польським громадянам на своїй території, таємний – порушував взаємні матеріально-фінансові проблеми. Справа східного кордону Польщі була відкладена для дальшого обговорення двома сторонами.

Підписання Угоди викликало кризу в польському уряді: три міністри, що не погодилися з оминанням справи східного кордону Польщі, подали у відставку (М. Сейда, К. Соснковський, А. Залеський). Від уряду відвернулися діячі СН і пілсудчики. Незважаючи на опір цих кіл, 14 серпня 1941 р. у Москві була підписана Військова угода між головними командуваннями СРСР і Польщі. Вона передбачала формування у найстишліші строки на терені СРСР польської армії, яка повинна була стати частиною ПЗС, присягне на вірність суверенній Польщі, брати участь у війні з Німеччиною. Її командування й офіцерський склад призначалися польською стороною. СРСР надавав можливу матеріальну допомогу та озброєння, решта питань постачання брав на себе еміграційний уряд. Після підписання угод до СРСР прибули посол Польщі *Станіслав Кот*, командувач Польської армії генерал *Владислав Андерс*.

Створення Польської армії розгорнулось у період, коли німецькі війська вели наступ на Москву, окупували величезні простори України, Білорусі та Росії. Польські дивізії формувалися в районі Куйбишева, Саратова і Бузулука. Посольство Польщі та військові місії скеровували розпорошених по СРСР поляків до баз формування. Радянське керівництво неохоче звільняло поляків з таборів і заслання, намагалося скерувати їх до Червоної Армії. Бракувало офіцерів, зокрема з трьох таборів у Козельську, Старобельську та Осташково, щодо яких у польського уряду були докладні дані. На початку грудня 1941 р. В. Сікорський прибув до Москви і порушив тут низку спірних проблем. Й. Сталін відмовився обговорювати справу кордону, посиляючися на невчасність розгляду питання. Разом з тим він дав зрозуміти, що СРСР не поступиться землями на схід від “лінії Керзона”, натомість пропонував розширити територію Польщі на заході і півночі. Водночас радянський диктатор цинічно заявив, що 15 тис. польських офіцерів вже давно звільнені і “виїхали до Манджурії”. Загальні претензії не перешкодили обом сторонам підписати 4 грудня 1941 р. *Декларацію про дружбу і взаємну допомогу*, в якій йшлося про взаємодію в розгромі “німецько-гітлерівського імперіалізму”.

Польська армія в СРСР. У ході формування Польської армії поступово зростало напруження між радянськими і польськими представниками. Причиною були постійні скарги польських військових на труднощі й перешкоди, яких вони зазнавали під час пошуків і скерування польських громадян до місць збору. Радянське керівництво категорично не погоджувалося визнати польськими громадянами мешканців Західної України і Західної Білорусі, мобілізуючи їх до Червоної Армії. Нарешті в грудні 1941 р. радянська сторона погодилася вважати польськими громадянами лише поляків з терену ЗУ і ЗБ, не поширивши цього права на українців, білорусів та євреїв. Другою справою, що погіршувала радянсько-польські стосунки, стало питання евакуації Польської армії на Близький Схід. Його ще влітку 1941 р. порушив У. Черчилль, який мав на увазі підсилити союзні війська в цьому регіоні. Така постановка справи дратувала радянське керівництво, яке мало свої плани щодо польського питання. Але Сталін не заперечував проти переміщення сформованих польських дивізій на Близький Схід. На банкеті під час прийому польської делегації в грудні 1941 р. він заявив: “...Якщо поляки не хочуть битися тут, нехай прямо скажуть: так чи ні (...) Ми самі дамо собі раду. Визволимо Польщу і тоді її вам віддамо”. Навесні 1942 р. польські дивізії були пердислоковані на південь – у Казахстан. Від березня до серпня 1942 р. 67 тис. польських вояків і 42 тис. цивільних осіб були евакуйовані через Іран на Близький Схід. На той час радянські війська вже відбили наступ гітлерівців на Москву, провадили тяжкі бої на Волзі. Але загальна стратегічна ситуація на величезному радянсько-німецькому фронті складалася на користь Москви: гітлерівська ідея швидкого розгрому СРСР зазнала повної невдачі; радянське командування пододало шок від перших поразок і поступово нарощувало воєнний та економічний потенціал, спираючися на невичерпні матеріальні та людські ресурси, а також величезну допомогу озброєнням та технікою з боку США та Великобританії; більшість народів СРСР усвідомила небезпеку фізичного винищення у випадку перемоги Гітлера і віддала перевагу більшовицькому керівництву, сподіваючися на демократизацію режиму у післявоєнні роки. Відчуваючи нездатність підпорядкувати своєму впливу польський еміграційний уряд та його представників, Сталін зробив ставку на польських комуністів у СРСР. Тому навесні 1942 р. радянська сторона припинила комплектування Польської армії, розпочала арешти працівників посольства Польщі й військових місій за звинуваченням у “шпигунстві”. На початку 1942 р. уряди Польщі та СРСР обмінялися нотами стосовно державної приналежності Західної України та Західної Білорусі.

На міжнародній арені Сталін переконував союзників у необхідності розширення кордонів Польщі на заході та півночі і встановлення західного кордону СРСР по “лінії Керзона”. Сталінська аргументація переконливо діяла на партнерів по Великій Трійці, тим більше, що радянсько-німецький фронт сковував 70 % гітлерівських дивізій. У березні 1942 р. під час бесіди з В. Сікорським У. Черчілль зазначив, що польський уряд повинен визнати нові західні кордони СРСР, оскільки на випадок перемоги у війні Сталін однаково “продиктує” свою волю. Подібні позиції зайняв американський президент Ф. Рузвельт. Стосунки між керівниками Великої Трійки надалі зміцнювалися.

Рис. 64. Зустріч В.Сікорського з президентом США Ф. Рузвельтом у Вашингтоні в березні 1942 р.

Розрив дипломатичних відносин з СРСР. 16 січня 1943 р. Народний комісаріат закордонних справ СРСР надіслав посольству Польщі ноту, в якій відмовився визнавати польське громадянство за усіма вихідцями ЗУ і ЗБ у зв’язку з постійним висуванням польською стороною “вимог, несумісних із суверенними правами Радянського Союзу стосовно вказаних територій”. Нота викликала гостру кризу в еміграційному уряді. З критикою політики поступок на користь СРСР виступили опозиційні В. Сікорському сили, наполягаючи на зміні складу уряду. В особистому посланні радянському керівництву від 9 лютого 1943 р. польський прем’єр намагався переконати Й. Сталіна у необхідності рахуватися з міжнародними угодами, натякав на можливість зміни польського уряду внаслідок втрати довіри поляків. Однак радянське керівництво залишалося на своїх позиціях і вживало кроки для створення більш “слухняного” польського представництва. 1 березня 1943 р. радянське урядове агенство ТАРС опублікувало відповідь на Заяву еміграційного уряду від 25 лютого щодо польсько-радянських стосунків. У ній зазначалося, що польський уряд не бажає “визнати історичні права українського і білоруського народів бути об’єднаними у своїх державах”, проявляє “імперіалістичні тенденції”, крім того, він запламував себе “профашистською політикою” напередодні війни. Відповідь польського уряду спростовувала звинувачення в “імперіалізмі”, посилялася на легальність заключених міжнародних договорів та участь поляків у війні на боці союзників по антигітлерівській коаліції.

На початку 1943 р. почався перелом на радянсько-німецькому фронті, під Сталінградом було оточене і розгромлене велике німецьке угруповання фельдмаршала Ф. Паулюса. Західні союзники домоглися успіху в Північній Африці та на Тихому океані. Усе свідчило про наближення розгрому гітлерівського блоку. У березні 1943 р. Ф. Рузвельт і У. Черчілль узгодили своє становище в польській справі, прийшовши до висновку, що союзники мусять задовільнити інтереси СРСР не тільки стосовно Польщі, але й цілої Центрально-Східної Європи, як “сфери впливу” Радянського Союзу. На їхню думку, такий поворот справи дозволяв не допустити відродження в майбутньому німецького реваншизму.

На початку квітня 1943 р. гітлерівські засоби масової інформації поширили відомості про віднайдення в Катинському лісі біля Смоленська масових захоронень польських офіцерів, знищених органами НКВС СРСР у 1940 р. 17 квітня польський уряд звернувся до Міжнародного Червоного Хреста в Женеві з проханням з'ясувати справу. Наміри гітлерівців були зрозумілі: вони намагалися внести напруження у стосунки союзників. Й. Сталін вміло використав ситуацію для компрометації польського уряду в очах західних керівників Великої Трійки. 21 квітня він скерував особисті листи до У. Черчілля і Ф. Рузвельта, в яких звинуватив уряд В. Сікорського у змові та взаємодії з гітлерівцями проти СРСР. У. Черчілль надіслав негайну відповідь, в якій засуджував дії польського уряду, але пояснював їх тиском на В. Сікорського з боку правих сил. Він просив не розривати стосунків з польським урядом, оскільки відхід В. Сікорського призведе до влади “когось гіршого”. Незважаючи на це, в ніч з 25 на 26 квітня 1943 р. нарком закордонних справ СРСР В. Молотов вручив польському послові в Москві Т. Ромеру ноту про розрив дипломатичних відносин з еміграційним урядом. Приводом для цього стала “Катинська справа”, яка нібито виявила “змову” поляків і гітлерівців у проведенні ворожої кампанії проти СРСР. Містилося також положення, яке стало дійсним приводом розриву відносин: це була непоступливість польського уряду в справі ЗУ і ЗБ*. Польське посольство та місії були змушені залишити територію СРСР. На той час у розпорядженні Й. Сталіна вже була група поляків, готова виконати його вимоги.

Розрив дипломатичних відносин з СРСР посилив опозицію проти В. Сікорського, яка звинувачувала його у поступливості на користь СРСР. Гостра критика діяльності уряду лунала з польських військових кіл, згуртованих навколо ген. В. Андерса на Близькому Сході. У цій критиці відчутними були наміри відігравати впливову роль у тогочасній європейській політиці. Проте такі прагнення не ґрунтувалися на реальних можливостях польського уряду, який перебував у повній залежності від волі керівників Великої Трійки. З них найбільший вплив на майбутню долю Польщі мав радянський диктатор, війська якого в другій половині 1943 р. розпочали похід на захід, що повинен був привести до Польщі. Розрив відносин з Москвою, небажання піти на компроміс у територіальному питанні залишали польський уряд на узбіччі європейських справ. До цього додалася трагічна загибель ген. В. Сікорського. Літак, на якому він повертався з інспекційної поїздки на Близький Схід, 4 липня 1943 р. з невідомих причин впав у море в районі Гібралтару (вцілів тільки чеський пілот Е. Прхал). Новим прем'єром став людовець *Станіслав Миколайчик*, а посаду Головного командувача ПЗС посів генерал К. Сосновський. Перед урядом постали складні проблеми захисту інтересів Польщі на заключному етапі Другої світової війни.

Український національний рух. Початок німецько-радянської війни активізував Рух Опору в усіх окупованих країнах, в тому числі на теренах колишньої II Речі Посполитої. Після окупації німецькими військами України та Білорусі вони були поділені між двома німецькими райхскомісаріатами – “Україна” і “Остланд”. Землі Галичини були приєднані як окремий дистрикт “Галіція” до Генерального губернаторства (як землі, що входили до колишньої Австро-Угорщини). Під час відступу радянських військ у тюрмах ЗУ і ЗБ були виявлені десятки тисяч трупів ув'язнених

---

* Для доведення своєї “невинності” радянське керівництво після звільнення Смоленщини від гітлерівців на початку 1944 р. створило спеціальну комісію з радянських лікарів, військових і священослужителів, яка лицемірно оголосила перед світом, що розстріл польських військово-полонених у Катинському лісі здійснили “німецько-фашистські загарбники”. Тільки у 1992 р. російський уряд передав Польщі документи про вчинений органами НКВС злочин.

поляків, українців, білорусів, євреїв та інших, яких за розпорядженням НКВС було вбито, щоб не вивозити на схід. Слідом за німецькими військами на окуповані терени Галичини, Волині, а потім і Наддніпрянщини прибули члени похідних груп ОУН-М і ОУН-Б, які намагалися створювати осередки української адміністрації, що могли стати зародком майбутньої Української держави. Користуючися з певної невизначеності політики вищих гітлерівських кіл, одна з похідних груп ОУН-Б 30 червня 1941 р. проголосила у Львові утворення самостійної Української держави, яка повинна була стати союзником Німеччини. Її уряд очолив заступник С. Бандери *Ярослав Стецько*. Галицькі українські діячі вітали цю подію. Однак вже через тиждень, за наказом Гітлера, німці заборонили будь-яку діяльність уряду Я. Стецька, а організаторів “самочинного” проголошення відправили до німецьких концтаборів. Трагічна доля спіткала також українських націоналістів у Наддніпрянщині – створена діячами ОУН-М у Києві восени 1941 р. Українська національна рада була розпущена, а сотні націоналістів розстріляні або відправлені до концтаборів. Це змусило ОУН-Б перейти на позиції боротьби з німцями.

Якщо у райхскомісаріаті “Україна” українці були позбавлені всіх прав і піддавалися жорстокій експлуатації, то в ГГ вони отримали певні можливості ведення соціально-допомогової й культурної роботи під керівництвом УЦК В. Кубійовича. Німці використовували тут українців і поляків у загонах допоміжної поліції (Schutzmannschaften). Враховуючи антирадянські настрої українців, гітлерівці наприкінці 1941 р. почали серед українців набір добровольців до частин СС, створили спеціальні охоронні загони (Hilfswillige) з військовополонених (українців, грузинів, вірменів та ін.). У 1943 р. гітлерівці погодилися на формування української дивізії СС “Галичина”, створювали окремі українські батальйони і частини. Разом з тим, вони не припускали можливості визнання Української державності у будь-якій формі. Українці були допущені в Галичині до нижчих щаблів адміністрації. Українська поліція й охоронні загони (як і польські) використовувалися гітлерівцями для окремих репресивних акцій, охорони концтаборів тощо. Усі ці дії породжували серед поляків та євреїв Галичини уявлення про “співпрацю” українців з німцями, про “український колабораціонізм”. Однак вимушена “співпраця” українців з окупантами (зрештою і поляків) не пояснювалась ідейними мотивами, а була наслідком пристосування до обстановки. Крім того, українці Галичини зазнали таких самих репресій і депортацій, як і поляки (євреї винищувалися повністю), організували своє підпілля, яке керувалося власними національними інтересами. Незважаючи на подібність ситуації, в якій опинилися українці та поляки у ГГ, внаслідок тривалого поширення багатьма сторонами – в тому числі польською, радянською, німецькою, – міфу про особливий “український колабораціонізм” стосунки між двома провідними націями ГГ в роки війни перебували у вкрай напруженому стані.

Після червня 1941 р. **польське підпілля на окупованих землях** швидко зростало і зміцнювалось. Цьому сприяла зайнятість німецької адміністрації справами війни. Особливо швидко розвивався підпільний рух у ГГ. До конспіративної діяльності переходили партії, громадські організації, окремі групи людей. Упродовж 1941-1943 рр. в окупованих землях, на думку істориків, була створена справжня “підпільна держава”, яка спиралася на патріотичні почуття населення й традиції польської конспірації XIX-XX ст. Політичні партії та групи організовували власні військові організації, налагоджували випуск і поширення нелегальних видань. Людовці творили конспіративні структури СЛ “Рох” і збройні загони *Батальйонів хлопських*, соціалісти – підпільні структури ППС-ВРН (Вольносьць, рувносьць, неподлеглосьць) і військові загони *Соціалістичної бойової організації*, ендеки – *Народові збройні сили* (НСЗ) тощо. Існувало багато нелегальних військових організацій без окресленої політичної прина-

лежності. Політичним центром підпілля залишалася Делегатура, яка підтримувала зв'язок з еміграційним урядом. У 1941-1943 рр. її центральні та місцеві органи розширилися. Було утворено 15 департаментів, які виконували функції міністерств, у тому числі Департамент освіти і культури, який організував таємне навчання і соціальну допомогу інтелігенції; Департамент інформації та пропаганди, що видавав нелегальні часописи і літературу; Департамент праці та соціальної опіки; Департамент внутрішніх справ та ін. Делегатура збирала інформацію про становище і настрої поляків, обстановку на окупованих землях, організовувала допомогу постраждалим, утримувала зв'язок з урядом. При Делегатурі існував *Політичний узгоджувальний комітет* (Політичний комітет порозумевачи, ПКП) з представників політичних партій і груп, перетворений навесні 1943 р. на *Крайову політичну репрезентацію* (КРП). У грудні 1942 р. було створено *Керівництво цивільної боротьби* (Керівництво валькі цивільней), яке зайнялося покаранням колабораціоністів, шпигунів, зрадників, злочинців. Поважні злочини за присудом спеціальних судів каралися смертними вироками, менш серйозні – попередженням, доганою, побиттям, у випадку проституції – постриженням жінок налісо. Перші смертні вироки були виконані у Варшаві за участь у німецьких каральних операціях.

У ПКП провідні позиції належали СЛ “Рох”, ППС-ВРН, СН, СП. Між партіями існували серйозні розбіжності щодо оцінки ситуації та шляхів визволення, ставлення до дій еміграційного уряду, інших політичних таборів. Під тиском з Лондона внутрішні суперечності політичного підпілля долалися. У серпні 1943 р. перетворена КРП оголосила *Декларацію політичного порозуміння чотирьох партій*, в якій йшлося про припинення чвар і співпрацю до часу оголошення виборів до законодавчого парламенту. Польські політики висловлювалися за співпрацю з усіма союзниками по антигітлерівській коаліції за умови “непорушності території (з 1939 р. – Л.З.) і суверенних прав”, протидію посиленню більшовицьких впливів на західних союзників, розширення польських кордонів на заході і півночі з більшим доступом до Балтійського моря, врегулювання прав національних меншин на засадах “традиційної свободи, рівності прав та обов’язків”. Передбачалось у майбутньому скасувати ряд санаційних законів, націоналізувати велику промисловість і провести земельну реформу. Декларація була результатом компромісу головних політичних партій, тому деякі її положення мали неконкретний характер. Незабаром розбіжності між окремими партіями вийшли назовні.

Наприкінці 1941 р. до країни таємно повернувся Е. Ридз-Смігли. Він встиг встановити контакти з підсудчиками й утворити підпільну організацію *Табір Польщі, що бореться* (Обуз Польскі вальчонцей, ОПВ) і незабаром помер. У 1943 р. підсудчики утворили також *Конвент незалежницьких організацій* (Конвент організацій неподлеглосцьових, КОН). 1944 р. ОПВ і КОН об’єдналися в *Об’єднання незалежницьких організацій* (З’єднане організацій неподлеглосцьових, ЗОН). У своїх виданнях вони захищали політику санації, критикували уряд В. Сікорського і С. Миколайчика за поступливість СРСР. Крім підсудчиків, діяли численні соціалістичні, націоналістичні, католицькі, демократичні нелегальні організації.

Польський уряд у Лондоні докладав великих зусиль для об’єднання підпільних організацій, насамперед військового характеру. 14 лютого 1942 р. В. Сікорський перейменував ЗВЗ на *Армію крайову* (АК), яка повинна була об’єднати всі військові формації. Командувачем АК було призначено ген. С. Ровецького (“Грота”). Визначено три великих “площі” – білостоцьку, львівську, західну, які, в свою чергу, поділялися на “округи”, що відповідали воєводствам, “райони”, що охоплювали повіти й гмінні “пости”. АК будувалася за військовим зразком; пізніше у ній виокремилися дивізії, полки, батальйони. 15 серпня 1942 р. В. Сікорський зобов’язав усі військові формації

вступити до АК. Більшість військових формувань приєдналася до АК, зберігши свою автономію. Не погодилися виконати наказ загони НСЗ та інших націоналістичних груп. Незважаючи на це, навесні 1943 р. АК налічувала близько 200 тис. бійців, зосереджених у партизанських загонах, диверсійних групах тощо. Командування АК створило справну мережу інформації, котра збирала розвіддані про окупантів і скеровувала їх до Лондона, проводила навчання особового складу. При АК діяло Бюро інформації і пропаганди (БІП) на чолі з полковником *Яном Жепецьким*, яке збирало інформацію про становище в польських землях, видавало газети, листівки, що підтримували патріотичні настрої серед населення.

Головним завданням АК було нагромадження сил з метою підготовки повстання в момент наступу західних країн на німців. Після початку німецько-радянської війни в план підготовки повстання були внесені корективи: у зв'язку з можливістю звільнення польських земель Червоною Армією в листопаді 1943 р. керівництво АК і лондонський уряд схвалили план операції *Бужа* ("Буря"), який передбачав легалізацію та опанування місцевих органів влади представниками АК і Делегатури в той момент, коли німецькі війська залишали терен, а радянські ще не займали його; головним елементом плану було піднесення повстання у Варшаві й проголошення там влади лондонського уряду. Коли стало зрозуміло, що війна протриває ще певний час, керівництво АК розгорнуло диверсійні операції проти окупантів, уникаючи великих сутичок з противником, вело розвідувальну й пропагандистську діяльність. Восени 1941 р. були створені елітарні диверсійні загони *Вахляж* ("Маятник"), які зміцнювалися спеціально підготовленими в Англії офіцерами, яких скидали на парашутах у Польщі; загони діяли переважно на східних теренах колишньої II Речіпосполитої. На зламі 1942-1943 рр. "Вахляж" і кілька інших структур АК були об'єднані під єдиним керівництвом *Команди диверсії* ("Кедив"). Загони Кедиву до червня 1944 р. підірвали 732 транспорти окупантів, виконали 5,7 тис. замахів на німців, провели назагал 110 тис. різних антинімецьких акцій (нищення німецької символіки, псування обладнання тощо). З найбільш голосних операцій Кедиву були атаки на залізничні станції Варшави, Люблінщини, Підляшшя, які закінчувалися знищенням техніки, залізничного обладнання тощо; напад на в'язницю в Пінську, вбивство керівника СС у Варшаві ген. Ф. Кучери. Великим успіхом було здобуття розвідданих про підготовку німцями виробництва ракет V-1 і V-2 у Пенемюнде. Інформація була передана до Лондона, і в серпні 1943 р. англійська авіація розбомбила завод з виробництва ракет.

Увесь час у колах Делегатури і АК точилися дискусії з приводу активізації збройної боротьби проти окупантів. Німецькі власті суворо карали населення на засадах колективної відповідальності за будь-які акти диверсій і саботажу. Керівництво АК вважало, що не слід ставити під загрозу цивільне населення і заклиало нагромаджувати сили, згуртовувати лави до вирішального моменту. Однак нерідко виникали стихійні акції помсти за терор і переслідування з боку гітлерівців. Їх наслідком були болісні втрати в людях: до літа 1944 р. загинуло понад 60 тис. бійців АК. Пролондонське підпілля з тривогою спостерігало за винищенням євреїв, інформувало еміграційний уряд про їх становище. Наприкінці 1942 р. була створена *Рада допомоги євреям* ("Жегота"), яка надавала посильну допомогу гетто. У складі Делегатури постали Єврейський національний комітет, Єврейська бойова організація. У квітні 1943 р. у варшавському гетто розпочалося повстання. Сили були нерівні, і повстання було придушене. Польське підпілля надало допомогу і врятувало частину повстанців. Повстання в єврейських гетто відбулися 1943 р. також в багатьох інших містах (Ченстохова, Треблінка, Білосток, Тарнув). Частина єврейських повстанців змогла врятуватися й влилася до загонів АК.

Трагічно завершилась доля 70 тис. євреїв лодзинського гетто, де не дійшло до повстання: у 1944 р. майже всі вони були вивезені до Освенціма і знищені.

Великого розмаху набули у 1942-1943 рр. цивільні форми Руху Опору. Делегатурі вдалося створити широку мережу нелегальних польських шкіл, які охопили майже 70 % дітей і молоді (близько 1 млн. осіб). Діяли таємні університети та інші вищі школи, в яких навчалось 11 тис. студентів. Дипломи магістрів у конспірації одержали майже 1400 осіб, було захищено 113 докторських і 33 габілітаційні праці. Працівники музеїв і бібліотек заховали чимало цінних творів мистецтва і культури. Делегатура надавала матеріальну допомогу діячам науки і культури, сприяла нелегальному виданню літературних часописів, наукових і літературних праць (понад 1000 позицій). Польське населення ГГ надало величезну соціальну допомогу переселенцям з приєднаних до райху земель. Ще від 1940 р. діяла *Головна опікунча рада*, яка поширила свою діяльність на все польське населення ГГ. У її розпорядженні опинилися кошти добровільних пожертвувань як з краю, так і з-за кордону.

Хоча підпілля, зв'язане з урядом у Лондоні було добре розбудованим і впливовим серед населення, все ж певна частина поляків стояла в опозиції до нього. Це стосувалося насамперед крайньої націоналістичної частини ендеків, які належали до довоєнного ОНР. Після початку війни вони створили *Організацію Польську* і почали формувати власні збройні загони. У вересні 1942 р. вони відмовились увійти до АК і заснували *Національні збройні сили* (Народове сили збройне, НСЗ) на чолі з полк. І. Озевичем. Керівництво НСЗ опрацювало власну політичну програму і план дій. Вони відкидали будь-який компроміс з СРСР, головним ворогом Польщі вважали Радянський Союз і комунізм, пропагували ідеї Великої Польщі від Києва до Щеціна, дотримувалися засад антисемітизму. Весною 1943 р. вони припинили опір німцям і розпочали операції з "очищення терену" від комуністичних партизанів, маючи понад 70 тис. бійців у збройних загонах. Делегатура і АК засудили діяльність НСЗ, безуспішно вимагали підпорядкування своїм наказам.

Комуністичне підпілля. Ще одним табором, який претендував на створення окремої "підпільної держави", був комуністичний. Його формування припало на перші місяці Другої світової війни. Тоді стихійно виникли підпільні організації комуністичного забарвлення ("Серп і молот", "Союз визвольної боротьби", "Пролетаріат" та ін.). Після початку німецько-радянської війни Й. Сталін дав наказ Комінтерну згуртувати розпорошених польських комуністів в СРСР і відбудувати комуністичну партію. Наприкінці грудня 1941 р. на парашутах біля Варшави були скинуті дві групи польських комуністів, підготовлених у спеціальній школі Комінтерну під Москвою. На початку січня вони поширили у Варшаві листівки про створення *Польської робітничої партії* (Польської партії робітничей, ППР). На чолі партії став *Марцелій Новотко*, невдовзі вбитий братами Болеславом і Зигмунтом Молойцями на ґрунті особистих стосунків в керівництві ППР (вбивці були страчені за вироком партійного суду). У 1943 р. ППР очолив *Владислав Гомулка* (1905-1982). У програмній Декларації з січня 1942 р. партія закликала до активної збройної боротьби з метою послаблення німців і прискорення визволення країни Червоною Армією. Наприкінці 1942 р. ППР налічувала близько 8 тис. членів. Навесні 1942 р. вона приступила до створення партизанських загонів *Гвардії людової* (ГЛ), які повела диверсійну боротьбу проти окупантів. Засоби і вказівки поступали до ППР з Москви за посередництвом Комінтерну (І. Димітров). У свої загони ГЛ приймала чимало радянських військовополонених, які втікали з концтаборів. Загони ГЛ вчинили кілька голосних терористичних акцій: у жовтні 1942 р. групи ГЛ закидали бомбами "Кафе Клуб" і ресторан "Мітропа", в якому збиралися німецькі офіцери.

Спочатку ППР намагалася налагодити контакти з Делегатурою і АК на засадах загальнонаціонального антифашистського фронту. Вона критикувала лондонців за пасивний спосіб ведення партизанської війни і непоступливість у справі східних кордонів Польщі. У лютому 1943 р. у Варшаві відбулися переговори між представниками ППР і Делегатури. Вони завершилися невдачею через відмову ППР відстоювати польські кордони 1939 р. і виступити проти можливого “нового” окупанта Польщі. Після цього ППР розпочала пошук союзників серед лівої частини підпілля. На той час радянсько-польські стосунки на рівні урядів швидко загострювались; керівництву СРСР потрібні були більш поступливі політичні сили. Не знаходячи їх у лондонському таборі, воно активно “монтувало” їх у СРСР та окупованій країні. Після зриву переговорів з Делегатурою ЦК ППР опублікував у березні 1943 р. програмну декларацію *За що боремося*, модифіковану у новій версії 3 листопада 1943 р. У ній йшлося про союз з СРСР, встановлення нового кордону між Польщею і СРСР по “лінії Керзона”, легалізацію влади трудящих, проведення земельної реформи і націоналізації промисловості. Декларація критикувала політику лондонців у питанні східних кордонів, стверджувала їхнє “засліплення” великодержавними ідеями.

Зі свого боку, СРСР прискорив створення польських структур прокомуністичного характеру. У лютому 1943 р. в Москві розпочав роботу організаційний комітет *Союзу польських патріотів* (СПП), на чолі якого стала Ванда Василевська (на той час дружина українського драматурга і високопосадової особи в більшовицьких колах О. Корнійчука). У травні 1943 р. за ініціативою В. Василевської почалося формування І-ї польської дивізії піхоти ім. Т. Костюшка. На цей раз офіцерський склад дивізії формувався майже виключно з радянських офіцерів (у тому числі поляків). Командування нею доручили піднесеному до рангу генерала З. Берлінгу. НКВС здійснювало повний контроль за формуванням дивізії. У жовтні 1943 р. І-ша дивізія взяла участь у боях під Леніно (біля Орші) на радянсько-німецькому фронті, але, зазнавши значних втрат, була відведена у тил. Формування нових польських частин дозволило навесні 1944 р. утворити І-шу Польську армію в СРСР під командуванням З. Берлінга, яка налічувала 78 тис. солдат і офіцерів й перебувала під безпосереднім командуванням Червоної Армії. Ідеологічну роботу в ній проводили польські комуністи. СПП прагнув скомпрометувати польський уряд, як “продовжувача антинародної політики, котра вже раз привела Польщу до загибелі”. Польські комуністи в СРСР були готові створити новий польський уряд, але Й. Сталін обрав більш обережну тактику, прагнучи заручитися підтримкою союзників по Великій Трійці.

У час, коли німці посилили терор і репресії проти населення окупованих територій, різко загострилися **польсько-українські стосунки** в Східній Галичині та на Волині. Наприкінці 1942 р. ОУН-Б приступила до формування на Волині (що входила до райхскомісаріату “Україна”) загонів *Української повстанчої армії* (УПА), яка повинна була стати збройною опорою українського національного руху. Такі загони за короткий час перетворилися на значну силу, що охоплювала своїми впливами Волинь, Східну Галичину, Поділля, Холмщину, Полісся. Восени 1943 р. було створено Головний військовий штаб УПА, який керував діяльністю розгалуженої мережі загонів самооборони. Керівники ОУН та УПА будували плани піднесення загального збройного повстання проти німців і більшовиків, послаблених у війні. Однак у Центральній і Східній Україні вплив націоналістів був незначним. Натомість їм вдалося розбудувати міцну мережу ОУН та УПА на західноукраїнських землях. У 1943 р. стало ясно, що Червона Армія визволить Україну. Більшовики скерували до німецького заплілля численні партизанські загони, які повинні були не тільки готувати ґрунт для визволення, але й вести боротьбу з впливами українських націоналістів та польським Рухом Опору.

На т.зв. “кресах” у 1943 р. виникло гостре суперництво за державну приналежність Холмщини, Підляшшя, Волині, Східної Галичини.

Лондонське підпілля та еміграційний уряд дотримувалися незмінної позиції про приналежність цих земель до Польщі. У середовищі “лондонців” були різні погляди на вирішення питання східних кордонів Польщі, проте всі вони сходились у думці про приналежність “кресів” до Польщі з можливим відхиленням на користь СРСР, але без Львова і Борислава. Делегатура і АК вважали за потрібне схилити український національний табір до співробітництва, тому у 1941-1944 рр. відбулися численні переговори представників польського та українського підпілля. Однак на них польська сторона не йшла далі засад “нормалізації” 1935 р. і обіцянок рівних прав з поляками. Такі умови не задовольняли українську сторону, яка вважала зрадою упустити новий історичний шанс відновлення Української державності, а відбудову Польщі в кордонах 1939 р. трактувала як “нову польську окупацію”. Постанови ІІІ-го великого збору ОУН у вересні 1943 р. проголошували початок “української національної революції” з метою реалізації законного права на самовизначення. Прагнучи здобути хоча б одного союзника, ОУН-Б погоджувалася відкласти на майбутнє питання визначення кордону між Україною і Польщею. Проте землі Волині та Східної Галичини, де вплив національної ідеології був найбільшим, вони вважали своєрідним “П’ємонтом”, з якого почнеться створення незалежної України. 8 березня 1943 р. Делегатура інформувала уряд у Лондоні, що ОУН відсуває питання українсько-польських кордонів, оскільки шукає з поляками антинімецької та антирадянської військової та ідеологічної співпраці. Іншого плану інформація надходила до Лондона від “кресових” поляків, які звинувачували українців у колабораціонізмі. Концентрація польських підпільних структур на “кресах” робила становище тут вкрай напруженим. Так, у звіті АК Львівського округу за 1943 р. зазначалося, що “українці мають зброю і з огляду на їхню ненависть до всього польського з їхнього боку можливі всілякі “ексцеси”, і далі, що вони “абсолютно не хочуть чути про повернення до польської державної приналежності”.

У 1943 р., коли визначився перелом у ході війни, всі зацікавлені сторони впритул зайнялися питанням майбутнього устрою в Європі. Українці чекали від польського підпілля певних кроків назустріч прагненням українців. Однак цього не сталося. 31 березня 1943 р. лондонський уряд схвалив *Тези в справі української політики*, які не вносили жодних нових елементів. 30 липня 1943 р. КПР прийняла і поширила *Відозву до українського народу*, в якій у провокаційному тоні звучали погрози відплати за “колабораціонізм” українців, підкреслювалося, що поляки ніколи не відмовляться від східних земель Польщі, “на яких Польська Нація впродовж століть зробила величезний цивілізаційний і господарський внесок”. Напружені стосунки між українцями і поляками вилились у кривавий міжетнічний конфлікт, який розпочався навесні 1943 р. на Волині на ґрунті взаємних звинувачень у ворожості та пособництві окупантам. Не бачачи у поляках союзників, а лише ворогів, ОУН-Б восени 1943 р. вирішила з допомогою УПА “очистити” терен майбутньої Української держави від поляків і витіснити їх за Буг і Сян. У листопаді були поширені відозви до усього польського населення під загрозою фізичної розправи переселитися за Буг і Сян. В обстановці взаємного поборювання такі заклики стали запальною речовиною, що спричинила взаємне винищення цивільних мешканців, часто на побутовому ґрунті, жертвами якого на Волині та у Східній Галичині стали близько 75 тис. поляків і 35 тис. українців. Взаємне поборювання продовжувалося і в наступні роки. Така ситуація була вигідна гітлерівцям і Червоній Армії.

На шляху до розв'язки: друга половина 1943 р. – середина 1944 р.

Улітку 1943 р. визначився перелом у Другій світовій війні. Гітлерівці зазнали поразки від Червоної Армії у великій танковій битві на Курській дузі; навесні союзні війська завдали удару гітлерівцям та їх союзникам у Північній Африці; влітку в Італії стався переворот: від влади було усунуто Б. Муссоліні, союзні війська висадилися на Апенінському півострові. Восени 1943 р. Червона Армія розвинула наступ і почала визволення теренів України та Білорусі. Ставало зрозумілим, що слід готуватися до розв'язання питань післявоєнного устрою Європи. Наприкінці липня 1943 р. на зустрічі у Квебеку У. Черчілль і Ф. Рузвельт схвалили загальний план відкриття другого фронту в Європі, який передбачав висадку союзних військ на атлантичному узбережжі Франції. На зустрічі обидва західні лідери дійшли висновку, що в результаті війни СРСР буде домінувати в Європі, тому слід йти на поступки Сталіну, в тому числі в польському питанні. У жовтні 1943 р. в Москві відбулася нарада міністрів закордонних справ Великої Трійки, на якій обговорювалися питання післявоєнного устрою. Спроби західних дипломатів переконати Москву у необхідності відновлення стосунків з польським урядом наштовхнулися на глуху стіну непорозуміння. 28 листопада – 1 грудня 1943 р. керівники Великої Трійки зустрілися на **конференції в Тегерані** для обговорення питань завершення війни і розв'язання післявоєнних проблем. Найважливішим підсумком Тегеранської зустрічі Сталіна, Черчілля і Рузвельта було визначення сфер впливу СРСР і західних союзників: до СРСР відходила уся Центрально-Східна Європа до р. Ельби (Лаби). Багато уваги було приділено польському питанню. Зокрема, з'ясувано, що західні союзники пристають на пропозиції Сталіна щодо нових східних кордонів Польщі і розширення її території на заході та півночі, намагаючися водночас зберегти при владі лондонський еміграційний уряд. Й. Сталін дав зрозуміти, що буде мати справу тільки з більш “прорадянським” польським урядом. Після тривалих дискусій було ухвалено, що майбутня Польща буде перебувати в кордонах між Одрою і “лінією Керзона”. Це була перемога сталінського підходу до проблеми і початок реалізації планів встановлення радянського диктату на сході континенту. Апетити Сталіна були ще більшими. Згідно зі стратегією зовнішньої політики СРСР на післявоєнний період, підготовленою І. Майським у січні 1944 р., передбачалося, що вся Європа буде перетворена у “соціалістичний табір”; виокремлювались країни (Франція, Чехословаччина та ін.), в яких впливи комуністів поширюватимуться без “особливого тиску ззовні”, а також інша група країн (в тому числі Польща), де “доведеться вдатися до різних засобів втручання ззовні”. Щодо Польщі, то кремлівські аналітики вважали, що вона “не повинна бути сильною, але має бути незалежною, однак не настільки, тому що вона завжди буде дистансуватися”.

Смерть В. Сікорського спричинила сильне тертя **в еміграційному уряді**. Праві сили, що гуртувалися навколо президента В. Рачкевича і Головнокомандувача ПЗС ген. К. Соснковського, намагалися усунути прем'єра С. Миколайчика. Однак підтримка британців забезпечила переваги С. Миколайчику, який був схильний до компромісу з Москвою. У червні 1943 р. гестапо заарештувало, а потім стратило командувача АК ген. С. Ровецького-Грота. Його місце посів ген. *Тадеуш Коморовський* (“Бур”, 1895-1966). Наприкінці листопада він затвердив уже згадуваний план “Бужа”, який передбачав вихід загонів АК з підпілля і маніфестування встановлення влади польського уряду перед частинами Червоної Армії. Однак реалізація плану виглядала утопічною з точки зору невизнання радянським керівництвом польського уряду і великої переваги радянських збройних сил.

Візія післявоєнної Польщі. Наприкінці 1943 р. активізувалися всі польські політичні сили, які висували програми післявоєнного устрою країни. Ендеки (СН) обстоювали ідею “католицької держави польської нації”, в якій тільки поляки повинні мати повні права. Вони займали безкомпромісні позиції відносно східних кордонів 1939 р., домогалися приросту територій на заході та півночі. Серед радикальних течій народовців були поширені візії “Великої Польщі” з кордонами по Дніпру. У галузі господарства вони виступали за розвиток середнього і дрібного підприємництва, збереження великої земельної власності і заможних селянських господарств. Урядове Стронніцтво праці (СП) підтримувало нові західні кордони Польщі, не висловлювало конкретних пропозицій щодо східних, віддавало перевагу парламентській демократії, державному управлінню економікою і земельній реформі на засадах перерозподілу

Рис.65. Станіслав Миколайчик, прем'єр еміграційного уряду (1943 – 1944 рр).

поміщицьких земель за умов відшкодування їх власникам. Людовці в грудні 1943 р. виступили з офіційною програмою побудови суспільства “соціальної демократії”. Такий устрій повинен був ґрунтуватися на широкому адміністративному, господарському і політичному самоврядуванні, кооперуванні підприємств, негайному перерозподілу поміщицьких земель без відшкодування, наданні соціальних гарантій населенню. Демократична партія (СД) схилилася до демократичного парламентського устрою на засадах нової конституції, проведення земельної реформи без відшкодувань, встановлення державного контролю над промисловістю і банками. Не було чіткого окреслення ставлення до кордонів Польщі. ППС-ВРН пропагувала програму побудови “народної Польщі” шляхом опанування

влади демократичними верствами, проведення кооперування промисловості, розвитку самоврядування, ліквідації поміщицької власності без відшкодування власників. Соціалісти стояли на засадах непорушності кордонів 1939 р. Навесні 1943 р. від ППС відкололася група лівих соціалістів, які створили *Робітничу партію польських соціалістів* (РППС). У своїй програмі вони вимагали “усунення капіталістичного ладу”, переходу засобів виробництва у власність трудящих мас (держави і кооперації), проведення радикальної земельної реформи.

Консолідація комуністичних сил. Програма ППР, що була викладена у декларації “За що ми боремося”, мало відрізнялася від вимог соціалістів і людовців, але робила наголос на ролі держави в організації суспільного життя і займала чіткі позиції в справі кордонів Польщі. Вона відкидала Конституцію 1935 р. і стверджувала потребу “демократизації” устрою. Водночас підкреслювалося, що польський уряд у Лондоні “втратив довіру поляків” і не має права повернутися до влади у визволеній Червоною Армією Польщі. Отримавши відмову від Делегатури, керівники ППР вирішили створити власну представницьку організацію, наві'язавши контакти з радикальними відлами соціалістів, людовців та інших дрібних політичних груп. У ніч з 31 грудня 1943 р. на 1 січня 1944 р. у Варшаві вони скликали збори 19 невеликих організацій та утворили *Крайову національну раду* (Крайову раду народову, КРН) як представництво “демократичних сил” польського народу. На чолі КРН став колишній працівник радянського НКВС *Болеслав Берут* (1892-1956), а його заступниками – соціаліст *Едвард Осубка-Моравський* і людовець *Владислав Ковальський*. На першому засіданні КРН було схвалено 11 документів. *Декларація КРН* заперечила право лондонського уряду представляти інтереси поляків і обіцяла у майбутньому створити новий “тимчасовий уряд”, який здійснить суспільні перетворення в інтересах широких мас трудівників. КРН

Історія Польщі

ухвалила статут “народових рад” і розпочала їх організацію у підпіллі з тим, щоб вони могли перебрати владу у звільненій Польщі. Спеціальний декрет КРН створював *Армію людovu* (АЛ), яка повинна об’єднати всі польські збройні формування. На чолі АЛ став ген. *Міхал Жимерський* (“Роля”), який віддавна співпрацював з радянською розвідкою. АЛ незабаром змогла об’єднати до 50 тис. партизанських бійців, переважно з ГЛ, соціалістичних бойових дружин і радянських партизанських загонів на терені Польщі.

Створення КРН відбулося за ініціативою ЦК ППР і викликало певне занепокоєння в Москві, де польські комуністи також розробляли документи стосовно майбутнього Польщі. У другій половині 1943 р. виникло кілька програм, в яких, зокрема, накреслювалися можливості “третього шляху” розвитку Польщі, які б відрізнялися від “соціалістичного” і “капіталістичного” (А. Лямпе, Я. Правін). Однак такі програми не знайшли схвалення радянських керівників. На початку грудня 1943 р. польські комуністи опрацювали за французьким прикладом план створення Польського національного комітету як майбутнього тимчасового уряду. Однак після надходження інформації про утворення КРН робота припинилася. На початку 1944 р. в Москві було створене *Центральне бюро польських комуністів* (ЦБПК), яке перебувало під повним контролем ВКП(б). Його очолив *Александр Завадський* (1899-1964), а членами стали Я. Берман, К. Сверчевський, В. Василевська. У березні 1944 р. ЦБПК утворило *Польський партизанський штаб*, який розпочав перекидати на окуповані терени підготовлені кадри військових для зміцнення сил ППР і АЛ. Діячі ЦБПК критикували ЦК ППР за “сектантське” ставлення до роботи в масах, але самі не орієнтувалися у реальній ситуації в країні.

Початок боротьби за владу. На початку січня 1944 р. частини Червоної Армії перейшли кордони Польщі 1939 р. на Волині. З приводу цього польський лондонський уряд опублікував заяву, в якій вітав Червону Армію на польській території і пропонував співпрацю АК і ЧА у боротьбі проти гітлерівців. Різка відповідь радянського уряду, оприлюднена ТАРС 11 січня, стверджувала законність приналежності ЗУ і ЗБ до СРСР і відмовляла лондонському уряду в представництві польських національних інтересів. 14 січня, після гострої дискусії між членами уряду в Лондоні, з’явилася нова заява поляків, в якій пропонувалося в дусі взаємної поваги обговорити всі спірні питання між СРСР і Польщею, включаючи проблему кордону. Це була спроба знайти компроміс і навіть піти на певні поступки з польського боку. Відповідь агенції ТАРС від 17 січня не залишила жодних сподівань щодо відступу СРСР від “лінії Керзона”. Крім цього польський уряд звинувачувався у співробітництві з німцями і антирадянській діяльності. На зустрічі поляків з У. Черчиллем наприкінці січня 1944 р. у Лондоні британський прем’єр наполягав, щоб польський уряд погодився на кордон по “лінії Керзона”. Однак така згода означала б політичну смерть еміграційного уряду. Вимоги СРСР було відкинуто.

9 січня 1944 р. підпільні партії, що орієнтувалися на Лондон, утворили *Раду національної єдності* (Раду єдності народової, РЄН), до якої увійшли представники СН, СП, СЛ, ППС-ВРН і ряду інших груп. 15 березня РЄН поширила програмний документ *За що бореться польська нація*. У ньому йшлося про відбудову суверенної демократичної Польщі в кордонах 1939 р. з долученням земель Помор’я, Східної Пруссії, Верхньої Сілезії, розширення прав колективної власності і державного регулювання економіки, перерозподіл земельної власності, що перевищує максимум 50 га, зміцнення соціальних і політичних прав громадян, у тому числі національних меншин. Програма була результатом компромісу головних політичних сил країни, закликала до об’єднання всіх патріотів перед загрозою ліквідації незалежної державності. На чолі РЄН став соціаліст *Казімеж Пужак* (1883-1950). Невдовзі, у травні 1944 р., Делегатура була

перетворена на *Крайову раду міністрів* на чолі з делегатом уряду (віце-прем'єром еміграційного уряду) *Яном Станіславом Янковським* (1882-1953). Підпільний апарат готувався перейняти владу після закінчення гітлерівської окупації. 23 березня керівник АК Т. Бур-Коморовський поширив наказ, який доповнював план операції “Бужа”. Він передбачав концентрацію загонів АК у визначених районах і напад на німецькі війська, взаємодію з частинами ЧА. На випадок невизнання командирів АК представниками місцевої влади, наказувалося залишатися у підпіллі. Відсутність стосунків СРСР з польським урядом ставила під знак запитання можливість співпраці ЧА із загонами АК.

План “Бужа”. У лютому 1944 р. на Волині, виконуючи вимоги операції “Бужа”, командування 27-ї Волинської дивізії АК встановило контакт з керівництвом Червоної Армії і провело операції проти гітлерівців, а також загонів УПА. Однак основні сили дивізії були оточені німцями і змушені були виходити з оточення на захід. Частина бійців АК пробилася на схід і була скерована до І Польської армії З. Берлінга. У березні 1944 р. командування АК розробило план “Гостра Брама”, який передбачав захоплення Вільнюса з'єднаннями АК і утримування міста до приходу ЧА. На початку липня загони АК розпочали операцію, але через брак сил не змогли захопити місто. Налагодивши взаємодію з частинами ЧА, вони спільними зусиллями здобули місто. Після цього загони АК були оточені радянськими військами, роззброєні, а бійці примушені вступити до армії З. Берлінга. Тих, хто відмовлявся, відправили до концтаборів. У березні 1944 р. розпочали реалізацію плану “Бужа” загони львівського терену АК. Вони утворили 5-ту дивізію піхоти і 14-й полк уланів, які підготувалися до звільнення Львова. Їм вдалося налагодити взаємодію з частинами ЧА і взяти участь у визволенні міста. Однак спроби польських військових оголосити тут владу лондонського уряду були рішуче придушені. Усі загони АК були негайно розпущені, а їхні бійці мобілізовані до армії З. Берлінга. Частина бійців повернулася до підпілля. Офіцери АК були заарештовані та відправлені до таборів. Мали місце випадки негайного розстрілу офіцерів, які декларували свою вірність лондонському уряду. Вояки люблінського округу АК у липні 1944 р. відбили в німців кілька міст і населених пунктів, інші – визволили спільно з частинами ЧА. Повсюди польські підпільні органи проголошували свою владу. Але такі дії негайно припинялися, а керівний склад АК заарештовувався. Такі випадки мали місце на всій протяжності радянсько-німецького фронту. Вони показували, що радянське керівництво не збирається брати до уваги інтереси поляків, має свій сценарій відбудови Польщі. Слідом за частинами ЧА на звільнені терени входили дивізії НКВС, які починали “очищення” терену від ворожих елементів, до яких належали і польські підпільники, і українські незалежники.

У лютому 1944 р. прем'єр лондонського уряду С. Миколайчик намагався схилити англійців і американців до посередництва в укладенні стосунків з Москвою. Під час кількох зустрічей з поляками У. Черчілль наполягав на схваленні еміграційним урядом “лінії Керзона” і заміні кількох неприйнятних для Москви міністрів (К. Соснковського, С. Кота, М. Кукеля), що давало підстави сподіватися на відновлення дипломатичних стосунків. С. Миколайчик та його колеги будь-якою ціною прагнули зберегти за Польщею Львів і Вільнюс, не зауважуючи загрози повної втрати незалежності. У березні 1944 р. Й. Сталін відкинув усі можливі компроміси і у розмові з американським послом В. Гарріманом заявив, що коли Червона Армія визволить Польщу, то “поляки самі виберуть собі уряд”. Радянський диктатор давав знати, що не потребує більше “лондонських поляків”. Не дав позитивних результатів візит С. Миколайчика до США і розмови з президентом Ф. Рузвельтом у червні 1944 р. Останній дотримувався узгодженої в Тегерані “лінії Керзона”.

Створення ПКНВ. Радянський диктатор на той час уже мав слухняний польський табір. У травні 1944 р. в Москві з'явилася делегація КРН, яка відразу була прийнята на найвищому рівні. Сталін прокламував, що не визнає лондонського уряду. Незабаром СПП підпорядкувався КРН. Було визначено склад майбутнього уряду, який отримав назву *Польський комітет національного визволення* (ПКНВ). У Барвісі під Москвою був підготовлений програмний *Маніфест до польського народу* від імені ПКНВ, який треба було оголосити в першому польському місті за “лінією Керзона”. Таким містом став Хелм (Холм); документ був датований 21 липня 1944 р., а оголошений московським радіо 22 липня. Маніфест проголошував, що КРН і ПКНВ беруть на себе владу на визволених польських територіях з метою встановлення демократичного устрою, що спирається на Конституцію 1921 р. ПКНВ діятиме як тимчасовий орган виконавчої влади. Його – повне визволення польських земель у союзі з Червоною Армією, які повинні охопити на заході терени до Одри, а на сході – до “етнографічного кордону з українцями, білорусами і литовцями”. Обіцялося забезпечити належні демократичні права населення, націоналізувати власність німців і надати опіку польським підприємцям, провести земельну реформу з відшкодуванням колишнім власникам. Назагал Маніфест містив помірковані демократичні положення, які не можна було вважати “соціалістичними”. Категорично заперечувалося право лондонського уряду виступати від імені Польщі. Очолив ПКНВ Е. Осубка-Моравський, а в його складі були В. Василевська, А. Вітос, С. Котек-Агрошевський, Б. Дробнер, С. Радкевич, В. Жимовський та ін. За постановою КРН було створене Військо Польське, до якого залучено АЛ і І-шу Польська армія в СРСР. Міністром оборони і головнокомандувачем ВП став М. Роля-Жимерський. КРН і ПКНВ повністю підпорядковувалися Москві і залежали від її волі, хоча назовні зберігалися формальні ознаки “демократичного волевиявлення” народу. У міру просування частин ЧА на захід влада на визволеній території повинна була передаватися в руки представників ПКНВ.

27 липня 1944 р. Е. Осубка-Моравський від імені ПКНВ підписав у Москві таємну угоду про кордон між СРСР і Польщею по “лінії Керзона”. Її підписанню передували дискусії членів ПКНВ зі Сталініним і радянським керівництвом щодо лінії кордону. Деякі члени ПКНВ (Е. Осубка-Моравський, С. Котек-Агрошевський, Б. Дробнер, А. Вітос) намагалися “вмовити” Сталіна залишити Польщі Львів з Бориславом і Біловезьку Пушу. Полякам вдалося “виторгувати” у диктатора деякі території на схід від “лінії Керзона” (Перемишль та ін.). Угода також “стверджувала” перехід до Польщі Східної Пруссії без Кенігсберга, а на заході – земель до р. Одри і Ниси Лужицької. Тільки після підписання угод про кордон і про тимчасову воєнну адміністрацію на визволених теренах Польщі члени ПКНВ вилетіли до щойно звільненого Червоною Армією Любліна. Тут вони застали представників лондонського підпілля. Але втручання радянської комендатури швидко поставило все на місце.

Наприкінці липня 1944 р. на нараді керівників АК Т. Бур-Коморовського, Л. Окулицького і Т. Пелчинського було вирішено розпочати повстання у Варшаві і оволодіти столицею до вступу в місто Червоної Армії. Уряд дав згоду на цей крок без консультацій із західними союзниками. Боротьба за владу в Польщі вступила у вирішальну стадію.

Польські війська на Заході. Наприкінці 1943 р. – першій половині 1944 р. ПЗС на Заході і Півдні брали активну участь у війні на боці союзників. У битвах на Півночі Африки та Сицилії група польських льотчиків, яку називали “цирком Скальського”, збила 25 німецьких літаків. У грудні 1943 р. почалося перекидання з Єгипту до Італії II польського корпусу ген. В. Андерса, який налічував 52 тис. вояків. В Італії він разом з англійськими та американськими військами взяв участь у битві за Рим. Полякам припало

атакувати ключові позиції німецької оборони в районі монастиря *Монте-Кассіно*. Після тривалих і кровопролитних боїв у травні 1944 р. польські частини захопили гірський хребет і монастир, залишивши на бої бою 920 солдат і офіцерів. Надалі II корпус визволяв італійські міста, долаючи відчайдушний опір гітлерівців. У великій битві під *Анконою* (липень 1944 р.) поляки втратили 2,5 тис. солдат, під Болоньєю – ще 1,5 тис. 6 червня 1944 р. союзні війська висадилися в Нормандії, відкривши другий фронт у Європі. I-ша бронедивізія під командуванням ген. С. Мачека в битві під Фале завершила оточення великого німецького угруповання. Після цього дивізії звільняла французькі і бельгійські населені пункти, закінчивши бойовий шлях штурмом німецької військово-морської бази Вільгельмгавен. У вересні 1944 р. I-ша окрема десантна бригада ген. С. Сосабовського взяла участь у захопленні переправ через ріки Рейн і Мозу. У битві під *Арне* поляки зазнали великих втрат (до 1/4 особового складу). Польські військово-морські сили під британським командуванням брали участь у численних операціях в Атлантичному океані, у Середземному, Північному, Норвезькому морях. Наприкінці війни в складі ПЗС на Заході було майже 200 тис. солдат і офіцерів, 252 літаки, 15 бойових кораблів.

Радянський диктат

Варшавське повстання. Виникнення КРН і ПКНВ засвідчило утворення другого військово-політичного осередка влади Польщі, який спирався на реальну політичну та військову підтримку СРСР. Звільнення польських земель Червоною Армією давало йому у руки великі козирі і, одночасно, ставило під запитання визнання поляками. Більшість польського населення, пригніченого війною та репресіями, вітала прихід Червоної Армії, але віддавала перевагу легальному польському уряду в Лондоні та його осередкам в окупованій країні. Лондонське підпілля після невдалої спроби проведення операції “Бужа” на східних теренах вирішило випередити радянські війська у Варшаві, піднести повстання й опанувати місто, проголосивши там владу польського уряду. 25 липня 1944 р. командувач АК Т. Бур-Коморовський дав наказ загонам армії сконцентруватися в районі Варшави. 31 липня на нараді командувача АК з делегатом Я. Янковським і представниками РСН було вирішено розпочати повстання за 12 годин перед ймовірним вступом ЧА до столиці. Увечері того дня радянські танки з’явилися у передмісті Варшави Празі. Після деяких вагань було вирішено розпочати повстання 1 серпня о 17 годині. До прискорення акції спонукала також інформація, що поступала зі сходу. 30 липня московське радіо, а потім і ППР закликали варшав’ян до зброї в момент вступу радянських військ у місто.

Однак термін повстання був вибраний невдало. Німці зосередили в районі Варшави великі сили і прагнули не допустити переходу радянських військ через Віслу. Вони перекинули під Варшаву свіжі дивізії й перейшли в наступ, змусивши ЧА відступити і закріпитися на правому березі ріки з тим, щоб перегрупувати сили та підтягнути свіжі дивізії. Командувач II Білоруського фронту маршал *Костянтин Рокоссовський* (1896-1968) доповідав Й. Сталіну, що його війська будуть готові до нового наступу на початку вересня 1944 р. Однак радянський диктатор не квапився прийти на допомогу повсталій Варшаві, розуміючи цілі організаторів повстання. Радянські війська довгих п’ять місяців залишалися на завойованих рубежах, в той час як активні наступальні операції проводилися на південних ділянках радянсько-німецького фронту.

1 серпня повстання у Варшаві почалося. Воно стало несподіванкою для усіх сторін воєнного конфлікту – німців, росіян, західних союзників. АК мобілізувала до боротьби понад 36 тис. бійців, до них приєдналися загони НСЗ (700 осіб) і АЛ (270 осіб).

Повсталим бракувало зброї, матеріалів тощо, але їх відсутність компенсувалася гарячим бажанням помсти гітлерівцям, підтримкою цивільного населення столиці. Завдяки несподіваності повсталі одразу опанували центр і головні райони Варшави. Керівництво повстанням здійснювало командування АК і комендант округу Варшава-місто полковник *Антоній Хрусьцель*. Гітлерівці скерували до міста додаткові частини СС і вермахту, чисельність яких досягала 30 тис. вояків. Командування силами придушення повстання було доручено генералу СС Е. фон дем Баху, який отримав наказ Гітлера безжалісно стлумити повстання, не рахуючися з втратами серед цивільного населення і руйнуванням міста. Гітлерівці мали величезну перевагу в озброєнні, використовували танки, літаки, артилерію. 5 серпня німецькі війська перейшли до атаки на опорні пункти повсталих і здобули кілька районів, розчленувавши повстанські сили. На допомогу Варшаві рушили загони АК з інших районів Польщі, але зуміли пробитися до міста лише поодинокі. Гітлерівці вдалися до жорстоких методів ведення війни, використовуючи як прикриття для танків захоплене цивільне населення, проводячи масові екзекуції поляків, в яких загинуло понад 40 тис. осіб. У боях з повстанцями брали участь частини створеної гітлерівцями Російської визвольної національної армії (РОНА) під командуванням ген. Б. Камінського. На початку вересня гітлерівцям вдалося відбити більшість районів столиці й оточити повсталих у районі Середмістя. На визво-лених повсталими теренах було відновлене національне життя, діяли міські служби, виходили газети, відбувалися виступи польських митців і артистів, зокрема популярних співаків *Мечислава Форта* і *Міри Зімінської*.

Підносячи повстання, керівники підпілля сподівалися на його короткотривалий характер, щонайбільше тиждень. Вони вважали, що повстання піднесе престиж лондонського уряду і змусить Сталіна рахуватися з ним. Тим більше, що на початок серпня передбачався візит прем'єра С. Миколайчика до Москви. 2 серпня Т. Бур-Коморовський надіслав до Лондона депешу, в якій просив уряд спонукати радянське керівництво до наступу ЧА на Варшаву. Проте Й. Сталін використав факт варшавського повстання для подальшої компрометації лондонського уряду. Він лицемірно заявив: "Рано чи пізно правда про жменьку злочинців, які розпочали варшавську авантюру з метою захоплення влади, стане всім відома". 3 серпня 1944 р. у Москві С. Миколайчик зустрівся з радянським диктатором. Він просив допомоги повсталим у Варшаві, погоджувався включити представників ППР до складу майбутнього польського уряду, провести вибори до Законодавчого сейму і схвалити нову конституцію. Й. Сталін скерував прем'єра на переговори з делегацією КРН, ПКНВ і СПП, яка теж перебувала в Москві. На переговорах, які пройшли 6-7 серпня, Б. Берут виступив як господар ситуації і погоджувався лише на включення чотирьох міністрів з Лондона до майбутнього уряду національної єдності, який повинен був очолити С. Миколайчик; для себе передбачав посаду президента. Протилежні позиції сторін не давали жодних підстав для компромісу. С. Миколайчик поїхав з Москви з порожніми руками.

Західні союзники спочатку не змогли зайняти визначеної позиції стосовно повстання, дорікали полякам за неузгодженість їхніх дій з союзниками і, зокрема, Москвою. Тільки 30 серпня уряди Великобританії і США визнали АК союзною армією і розпочали допомогу Варшаві. Під тиском У. Черчілля Сталін 10 вересня згодився надати радянські бази для англійських літаків, які скидали озброєння і медикаменти повстанцям. Того ж дня Червона Армія розпочала наступ і захопила Прагу. На першу лінію були виведені частини I Польської армії ген. З. Берлінга. 16 вересня польські частини форсували Віслу на південь від Варшави, але, зазнавши великих втрат, змушені були відступити. Незабаром до повсталих прибули радянські зв'язкові, які повинні були керувати вогнем артилерії, радянські літаки скинули вантажі для повсталих. Але допомога була

запізнілою. 2 жовтня 1944 р. Т. Бур-Коморовський підписав акт капітуляції повстанців. Згідно з ним, повсталі трактувались як військовополонені і скеровувались до конц-таборів, цивільне населення повинно було залишити місто. Втрати повстанців були величезні: загинуло понад 17 тис. бійців, до 180 тис. цивільного населення. Після капітуляції німці продовжили руйнування будівель, знищивши до 80 % усієї забудови столиці. Значними були втрати гітлерівців – 10 тис. вбитими і 16 тис. пораненими. Політичні цілі організаторів не були досягнуті. Разом з тим, людські втрати і страждання доводили перед світом облудність сталінських звинувачень АК у “колаборації” з німцями, демонстрували впливи лондонського уряду серед поляків. З другого боку, поразка повстання, величезні втрати та руйнування відбилися на психології поляків: зросли настрої розчарування у спроможності польської політичної еліти забезпечити національні права, спираючися на допомогу західних союзників; як і в 1939 р. Захід не надав ефективної допомоги Польщі.

“Люблінська Польща”. На звільнених від гітлерівців теренах між Бугом і Віслою за дорученням керівництва Радянського Союзу Червона Армія проводила політику “доконаних фактів”. Період затишшя на східному напрямку, який тривав до початку січня 1945 р., Й. Сталін використав для зміцнення влади КРН і ПКНВ на звільненій території Польщі. На цей період центром діяльності “народної влади” став Люблін, а назва країни увійшла в історію як “люблінська Польща”. Звільнена територія охоплювала площу близько 80 тис. кв.км з населенням до 6 млн. осіб. На ній перебувало понад 2,5 млн. солдат Червоної Армії і близько 100 тис. – Війська Польського, підпорядкованого КРН і ПКНВ. Разом з ЧА до Любліна прибули комуністи та члени СПП з СРСР. На початку серпня було створене нове керівництво ППР, до якого в більшості ввійшли діячі ЦБКП у Москві (Я. Берман, Г. Мінц, А. Завадський), але генеральним секретарем залишився В. Гомулка. В. Василевська, що була прихильницею польської радянської республіки, незабаром залишила ПКНВ і повернулася до Москви. Кількість комуністів була недостатньою для опанування влади, тому ППР звернулася до польської громадськості із закликом підтримати будівництво “нової народної Польщі” на засадах Маніфесту ПКНВ. Частина активних польських політиків повірила запевненням про “самостійний” характер КРН і ПКНВ й намірам будувати в країні “демократичний устрій”. У вересні нарада лівих соціалістів висловилася за співпрацю з КРН і відновила ППС на чолі з Б. Дробнером. Частина соціалістів не визнала нової влади і залишилась у підпіллі. Тоді ж пройшла конференція людовців, які проголосили себе І з’їздом СЛ і обрали головою С. Котека-Агрошевського. Ця група підтримала програму ПКНВ і взяла участь у творенні нової влади. Подібні рішення ухвалила також конференція демократів, яка заснувала *Демократичну партію* (Стронніцтво демократичне, СД) на чолі з В. Жимовським. Так сформувався політичний табір, в якому керівну і визначальну роль відігравала ППР. Законодавчу владу на визволених територіях здійснювала КРН, голова якої Б. Берут виконував функції президента за Конституцією 1921 р. Виконавча влада належала ПКНВ, очолюваному соціалістом Е. Осубкою-Моравським.

Спираючися на комендатури Червоної Армії, ПКНВ зумів досить швидко створити місцевий апарат влади, основою якого стали воєводські, повітові та гмінні управління й відповідні національні ради. Ці органи створювалися шляхом призначення осіб, пов’язаних з табором КРН і ПКНВ. До них залучалися члени ППР і союзних партій, члени АЛ і І Польської армії в СРСР. Спроби лондонського підпілля опанувати владу в звільнених населених пунктах рішуче припинялися радянськими військами та органами НКВС, а підпільники заарештовувалися. ПКНВ насамперед подбав про організацію силових органів влади. Створення управлінь безпеки (УБ) і громадської міліції (МО)

проводилося під повним контролем генерала НКВС І. Серова, колишнього особистого секретаря Й. Сталіна. За відсутності польських кадрів сюди були скеровані радянські офіцери і партизани АЛ. Польський міністр безпеки С. Радкевич теж був колишнім працівником НКВС. На чолі МО став Ф. Юзвяк, колишній легіонер, а потім діяч КПП і ППР. 30 вересня ПКНВ схвалив *Декрет про захист держави*, який забороняв будь-яку опозиційну діяльність проти нової влади, а порушників карав суворими вироками включно зі смертними. Це дало підстави розпочати масові арешти всіх, хто був пов'язаний з лондонським підпіллям; вони проводилися під гаслом “боротьби з реакцією”, звинуваченням АК у “співробітництві” з гітлерівцями. Були заарештовані десятки тисяч осіб, яких здебільшого відправляли до радянських таборів. Поряд з польськими підпільниками тривали арешти і переслідування членів ОУН та УПА. За даними донесень ген. І. Серова Сталіну, тільки до 15 жовтня 1944 р. органи НКВС заарештували 2684 особи, серед яких було 2282 “члени АК” і 402 “оунівці”. Загалом на середину 1945 р. в радянських таборах утримувалося 27010 польських громадян, заарештованих та інтернованих у 1944-1945 рр. на території Польщі “в порядку очищення тилу діючої Червоної Армії”. Частину заарештованих розстрілювали на місці без суду і слідства. Одночасно поширювалася брутальна пропаганда проти уряду в Лондоні і АК. ПКНВ оголосив мобілізацію поляків до ВП, яка охопила 110 тис. чоловік. Це дало змогу сформувати II армію ВП під командуванням К. Сверчевського. I-ша армія перейшла під командування радянського генерала С. Поплавського (3. Берлінг був відкликаний до Москви, де перебував під домашнім арештом). Мобілізація проходила з труднощами, оскільки частина молоді вважала за краще тікати до лісу. Дезертирство і ухилення від мобілізації жорстко каралися за законами воєнного часу.

6 вересня 1944 р. ПКНВ опублікував декрет про **проведення земельної реформи**, який передбачав примусове відчуження земель, які перевищували 50 га земельних угідь (100 га – на майбутніх “повернутих землях”). Власники маєтків могли за вибором отримати державну пенсію або нове господарство за межами даного району. Відчужена земля передавалася малоземельним і безземельним селянам за символічну ціну одного врожаю з виплатою на 15-20 років. Реформа повинна була привернути селянство на бік нової влади. Однак селяни відмовилися брати землю, не довіряючи новій владі й остерігаючися погроз з боку лондонського підпілля. Тоді ПКНВ вдався до “революційних” методів проведення реформи, скерувавши на село уповноважених спільно з активом ППР, МО, ВП, які примусово поділили землю між селянами. Земельні наділи отримали понад 110 тис. родин; середній наділ становив 1,93 га на родину. Найбільші ділянки (до 2,8 га) одержали безземельні селяни, малоземельні – до 1,5 га, середньо-заможні – до 1,4 га на родину. Реформа мала передусім політичні цілі, оскільки в господарському відношенні відбулося подрібнення господарств і зменшення їх продуктивності.

Власті ПКНВ взяли під контроль промислові заклади, електростанції, транспорт, сприяли відродженню громадського й культурного життя. З'явилася польська преса, періодика, відкрилися театри і кінотеатри, поліпшувалися умови життя. Наприкінці серпня ПКНВ розпочав заміну німецької марки польськими злотими, але цей процес тривав до весни 1945 р. Восени було вирішено відкрити в Любліні державний університет ім. М. Кюрі-Склодовської, який повинен був дати роботу чималому гурту польської інтелігенції, що опинилась у Любліні, і водночас стати протиположністю Католицькому університетові. Нові власті намагалися завоювати довіру поляків, влаштовуючи традиційні національні урочистості, наприклад День незалежності 11 листопада, залучаючи на свій бік творчу інтелігенцію та митців, толерантно ставились до некоммуністичних видань, демонстрували свою прихильність демократії. У вересні відновила

діяльність Професійна спілка польських літераторів на чолі з поетом Ю. Пшибосем. Цілком явними були ознаки відродження національного життя.

9 вересня ПКНВ підписав угоди з урядом Білоруської РСР та Української РСР про евакуацію польського населення з теренів цих республік до Польщі, а білорусів й українців з території Польщі – до відповідних радянських республік. 22 вересня подібна угода була заключена між ПКНВ і урядом Литовської РСР. В угодах йшлося про “добровільне” переселення й про заборону застосування примусу. Наступні події перекреслили ці плани і спричинили масові примусові депортації всіх етнічних груп населення прикордонних теренів.

Польське питання на міжнародній арені. Після повернення з Москви прем'єр лондонського уряду С. Миколайчик переконав своїх колег піти на поступки Москві. Був підготовлений меморандум про умови порозуміння з радянським урядом. Він передбачав створення тимчасового уряду із залученням до нього членів ППР, проведення виборів до сейму і схвалення нової конституції, встановлення східного кордону по “лінії Керзона”, з умовою, що Львів та Вільнюс залишаться полякам. Однак Й. Сталін не прийняв меморандуму, а передав його у Люблін під приводом, що “польські проблеми повинні розв'язувати самі поляки”. ПКНВ незабаром відкинув меморандум. 13-18 жовтня 1944 р. в Москві відбулася тристороння зустріч на вищому рівні з участю Сталіна, Черчілля, Миколайчика та їхніх колег. На ній радянський диктатор категорично відкинув будь-які натяки на відступ від “лінії Керзона”, але не заперечував проти участі С. Миколайчика в майбутньому польському уряді. На останній зустрічі радянський диктатор без тіні нещирості заявив, що “устрій Польщі повинен бути демократичним”, мусить “зберегтись приватна власність і вільне господарське життя”, що “у Польщі немає умов для комуністичних порядків”. Після повернення до Лондона С. Миколайчик зіткнувся з опозицією членів уряду і 24 листопада подав у відставку. Разом з ним вийшли з урядової коаліції людовці. Новий уряд очолив соціаліст *Томаш Арцішевський* (1877-1955). Командувачем АК був призначений ген. Л. Окуліцький, а головнокомандувачем ПЗС – ген. В. Андерс.

Новий еміграційний уряд зайняв безкомпромісні позиції в справі кордонів, звинуватив СРСР у втручанні у внутрішні справи Польщі. Англійці обмежили свої контакти з польським урядом, оскільки вважали, що він не хоче піти на жодний компроміс з метою зберегти вплив у післявоєнній Польщі. Наприкінці листопада міністр закордонних справ Великобританії А. Іден заявив у Палаті громад англійського парламенту, що польський уряд “вже не є представницьким органом”. Після поразки повстання і створення ПКНВ розгубленість охопила підпілля в країні. Новий командувач АК ген. Л. Окуліцький скасував операцію “Бужа” і дав наказ загонам АК залишитись у підпіллі. Представники КРМ і РСН у грудні 1944 р. дійшли висновку, що західні союзники залишили Польщу “в руках Сталіна”, будь-який компроміс з яким неможливий.

1 січня 1945 р. КРН перетворила ПКНВ на Тимчасовий уряд, залишивши на чолі Е. Оубку-Моравського, а заступниками призначивши В. Гомулку і людовця *Станіслава Януша*. Цей уряд рекламувався як коаліційний, насправді ж влада залишалася в руках комуністів, усі галузі його діяльності контролювалися радянськими “дорадниками”, а загальний контроль здійснював генерал НКВС І. Серов. Еміграційний уряд оцінив факт виникнення Тимчасового уряду як “замах на суверенні права польської нації”. Із незадоволенням сприйняли звістку про нього також У. Черчілль і Ф. Рузвельт. Проте становище союзних армій на Заході ускладнилося внаслідок успішного контрнаступу гітлерівських військ в Арденах. На прохання британського прем'єра Й. Сталін дав наказ ЧА розпочати наступ раніше запланованого терміну. 12 січня 1945 р. усі сім фронтів ЧА рушили в наступ на всій протяжності радянсько-німецького фронту від Балтійського

моря до Дунаю. Швидко було звільнено Варшаву, потім решту польських земель, і невдовзі ЧА вийшла на німецьку територію. Наприкінці квітня союзні війська зустрілися на Ельбі (Лабі). У складі ЧА І-ша армія ВП взяла участь у штурмі т.зв. Поморського валу гітлерівців і звільненні Помор'я. Тільки в деяких місцевостях представники Делегатури і АК намагалися реалізувати план “Бужа”, але радянське командування суворо придушувало ці спроби, заарештовуючи прибічників еміграційного уряду. Влада на звільнених теренах передавалась оперативним групам КРН і ТУ, які посувалися слідом за ЧА. За таких умов командувач АК Л. Окуліцький 19 січня 1945 р. дав наказ розпустити АК, закликавши солдат і офіцерів надалі провадити діяльність “в дусі відвоювання повної незалежності Польської держави і захисту польського населення від винищення”. Одночасно в суворій таємниці Л. Окуліцький розпочав створення підпільної організації “НС” (“Незалежність”). На схід від Вісли частина структур АК продовжувала діяльність під різними назвами – “Рух опору АК”, “Армія крайова обивателів” тощо. Частина НСЗ, об'єднавшись з іншими групами, проголосила утворення *Національного військового союзу* (Народового зв'язку військового, НЗВ), який зайняв непримиренне становище стосовно ЧА і прорадянського ТУ.

Ненормальна ситуація в Польщі, де існувало два уряди і не було ясності щодо кордонів, а також багато інших питань післявоєнного устрою в Європі вимагали нагального розв'язання. 4-11 лютого 1945 р. керівники Великої Трійки другий раз зібралися на міжнародну **конференцію в Криму** (Ялті). Напередодні прибуття до Ялти західні союзники узгодили свої позиції з найважливіших питань під час зустрічі міністра закордонних справ Великобританії А. Ідена і держсекретаря США Е. Стеттініуса на Мальті. Було вирішено добиватися формування нового польського уряду з участю поляків з країни та еміграції, оскільки еміграційний польський уряд не йшов на жодні компроміси. Щодо кордонів Польщі, то не викликала сумніву “лінія Керзона”, натомість західні рубежі Польщі передбачалося пов'язати з готовністю СРСР піти на створення коаліційного уряду з участю польських емігрантів. У Ялті керівники Великої Трійки обговорювали польське питання на семи засіданнях з восьми, що відбулися. Найшвидше було узгоджено питання східного кордону Польщі. Хоча Ф. Рузвельт намагався переконати Й. Сталіна залишити Львів і Борислав полякам, але не знайшов розуміння ані в радянського диктатора, ані в його британського колеги. Було схвалено, що східний кордон Польщі повинен “проходити вздовж лінії Керзона з відхиленням в окремих районах на 5-8 км на користь Польщі”. Дискусії викликала пропозиція Й. Сталіна встановити західний кордон Польщі по Одрі і Нисі Лужицькій. Західні союзники заперечували проти такого кордону, посилаючися на велику кількість німецького населення (до 6 млн.), яке треба було переселити. У підсумку було схвалене компромісне рішення про те, що “Польща повинна отримати суттєвий приріст території на півночі та заході”, обсяг якої буде “додатково узгоджений з польським урядом національної єдності”. Найбільші труднощі викликало питання майбутнього польського уряду, який був би прийнятним для всіх сторін. Західні союзники наполягали на створенні “президентської ради” з трьох некоммуністичних і одного коммуністичного представника, яка призначила б членів коаліційного уряду в подібній пропорції. Однак Й. Сталін зайняв безкомпромісну позицію, погоджуючися лише на допущення кількох представників еміграції до вже існуючого ТУ. При цьому він посилався на факт, що діючий ТУ створений “самими поляками”, а його заміна “буде втручанням у внутрішні справи Польщі”. Радянський лідер наполягав на тимчасовому характері коаліційного уряду й покликався на проведення в післявоєнній Польщі “швидких виборів”, на яких буде обрано законний уряд. Це схилило західних партнерів пристати на сталінську резолюцію про “реорганізацію діючого нині в Польщі Тимчасового уряду на більш

широкій демократичній базі з включенням демократичних діячів з самої Польщі і поляків з-за кордону”. Для “реорганізації” ТУ і перетворення його на *Тимчасовий уряд національної єдності* (ТУНЄ) була створена комісія в складі міністрів закордонних справ СРСР, Великобританії і держсекретаря США. ТУНЄ повинен був якнайскорше провести “вільні вибори” на основі загального виборчого права. Вибори мали пройти без міжнародного контролю. Рішення Ялтинської конференції означали повну перемогу сталінської дипломатії й були реалізацією його планів розширення впливу СРСР в Європі. Доленосні рішення в справі Польщі приймалися без участі поляків, з врахуванням насамперед сьогоденних і далекосяжних інтересів великих держав, насамперед СРСР. Західні союзники, в сутності, погодилися з тим, що Польща залишиться в орбіті впливів СРСР і як гарант “захисного валу” проти традиційної німецької агресії на Схід.

Польський еміграційний уряд у спеціальній декларації від 13 лютого 1945 р. назвав рішення Ялтинської конференції “п’ятим поділом Польщі”. Іншу позицію зайняли людовці й С. Миколайчик; вони провели через РЄН рішення, в якому, незважаючи на констатацію “однобічності” постанови конференції, висловлювали згоду виконувати її в надії на “швидкі демократичні вибори”. Натомість польські комуністи вважали кримські постанови свідченням “перемоги польської демократії” і слушності “політичної лінії ППР”.

У лютому 1945 р. ТУ переїхав до зруйнованої Варшави. Великий обсяг відбудови, прагнення перейти до мирного життя, маніфестації національного патріотизму, пропаганда заслуг лівих сил у відновленні незалежності країни, невиправдання погроз про перетворення Польщі на “шістнадцяту радянську республіку”, проведення реформ – усе це створювало сприятливий ґрунт для співробітництва населення з новою владою. Аполітичну позицію взаємодії з прорадянським урядом зайняла католицька церква. Значно справніше проходила на новозвільнених землях земельна реформа. Влада обіцяла селянам більші земельні наділи на “повернутих землях” (“землях одзисканих”) Помор’я, Верхньої Сілезії, Східної Пруссії. До липня 1945 р. серед селян було поділено 1,16 млн. га землі, з якої скористали 1,7 млн. селянських родин. Навесні 1945 р. почалося переселення селян на західні та північні території. 6 лютого 1945 р. ТУ видав декрет про робітничі ради на підприємствах, які мали право контролювати діяльність адміністрації. Нова влада створювала умови для соціального авансу ширших верств суспільства, насамперед робітників і селян, які займали посади в органах влади та адміністрації. Польські комуністи усвідомлювали потребу здобуття підтримки серед населення, тому на перший план висували патріотичні гасла єдності, відбудови країни, співробітництва різних політичних сил. Лави ППР швидко зростали, перевищивши навесні 1945 р. 300 тис. членів. Поповнювалися старими членами ряди легальних ППС і СЛ. Відновлювали діяльність профспілки, молодіжні організації.

Разом з тим, ЧА і частини НКВС продовжували **репресивну політику** щодо АК і польського підпілля. До неї все активніше підключалися польські силові структури – МО, УБ, ВП, Корпус внутрішньої безпеки (КБВ). Після відходу частин ЧА на захід збройне підпілля активізувалося, вдаючися до нападів на місцеві осередки нової влади. У деяких районах Підляшшя, Мазовії, Підгалля, Надсяння збройні загони вбивали представників нової влади, здійснювали напади на адміністративні установи. На Люблінщині та Жешівщині активізувалися добре організовані, мобільні загони УПА і підпільна мережа ОУН, які утворили т.зв. “Закерзонський край” і не визнавали приналежності цих земель до Польщі. У березні 1945 р. радянські органи НКВС під виглядом проведення “переговорів” підступно заарештували 16 керівних діячів лондонського підпілля на чолі з командувачем АК Л. Окуліцьким, делегатом уряду Я.С. Янков-

ським і головою РСН К. Пужаком. Факт арешту керівників польського підпілля викликав навіть скаргу керівника ППР В. Гомулки до Й. Сталіна на діяльність радянських спецслужб на терені Польщі. Лондонський уряд звернувся з протестами до західних урядів і голови міжнародної конференції ООН. Однак наслідків вони не мали.

Війна наближалася до завершення. 16 квітня 1945 р. розпочалася воєнна операція по захопленню Берліну, в якій брали участь I і II армії ВП. До безпосереднього штурму Берліна були залучені I-ша дивізія піхоти ім. Т. Костюшка і декілька окремих частин ВП. II армія ВП звільнила німецькі землі, а завершила бойовий шлях у Чехословаччині. На Заході I-ша танкова дивізія провадила останні битви з гітлерівськими військами в Голландії, а II-й польський корпус ген. В. Андерса завершував воєнні операції союзників в Італії. 8 травня Німеччина підписала документ про повну і беззастережну капітуляцію.

25 квітня 1945 р. у Сан-Франциско розпочалася міжнародна конференція Організації Об'єднаних Націй (ООН). Польська делегація не взяла в ній участі, оскільки ще не був створений Тимчасовий уряд національної єдності. 21 квітня в Москві було підписано Договір про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво між ТУ Польщі і СРСР строком на 20 років. Він фактично встановлював воєнно-політичний союз двох країн при провідній ролі СРСР у ньому. Односторонні дії СРСР охолодили стосунки між союзниками. Новий американський президент Г. Трумен і У. Черчілль вимагали від Й. Сталіна докладного виконання постанов Ялти. Створення ТУНЄ затягувалося через сталінську інтерпретацію ялтинської угоди щодо Польщі. У другій половині червня 1945 р. в Москві зібралася “Комісія трьох” в польській справі. На неї запросили делегації КРН і ТУ, деяких соціалістів, людовців і безпартійних з Польщі, а також С. Миколайчика та кількох осіб з еміграції. Одночасно з переговорами в Москві проходив показовий судовий процес над 16-ма заарештованими керівниками польського підпілля, який повинен був застерегти поляків від будь-якої антирадянської діяльності та непослуху. Усі підсудні звинувачувались у “диверсійно-терористичній діяльності” й “змові” з гітлерівцями проти ЧА і СРСР. Процес був проведений в дусі судових “вистав” 30-х років в СРСР, усі підсудні “визнали свою вину”. Кари були порівняно м'якими: Л. Окуліцький був засуджений до 10 років ув'язнення, Я.С. Янковський – 8, А. Бень, А. Пайдак і С. Ясюкович – 5, К. Пужак – 1,5 роки, решта на кілька місяців, а трьох підсудних визнано невинними (троє засуджених – Окуліцький, Янковський, Ясюкович – померли в радянських в'язницях, долі інших склалися по-різному). Процес показав, що Й. Сталін не зупиниться перед порушенням міжнародного права і судитиме громадян одної держави за законами іншої. Одного дня з проголошенням вироків для “16-ти” у Москві було підписано документ про створення ТУНЄ. Було схвалено ввести до його складу С. Миколайчика і трьох його колег, а також кооптувати до складу Президії КРН С. Грабського і В. Вітоса. 28 червня 1945 р. було формально оголошено склад ТУНЄ, на чолі якого залишився Е. Осубка-Моравський, його заступниками стали В. Гомулка і С. Миколайчик. У складі ТУНЄ було 7 членів ППР, 6 – ППС. 6 – СЛ, 2 – СД. Провідні позиції в уряді зберегла ППР, яка керувала всіма силовими та економічними міністерствами (крім міністерства рільництва, яке очолив С. Миколайчик). Новий уряд був невдовзі визнаний урядами Великобританії, США та інших зарубіжних країн. Одночасно втратив довіру союзників, хоча й продовжував діяти еміграційний уряд Т. Арцішевського в Лондоні. 1 липня 1945 р. РСН ухвалила *Декларацію до польської нації і Заповіт Польщі, що бореться*. Перший документ розпускав підпільні структури і зазначав, що надалі боротьба повинна відбуватися в легальних демократичних формах. Другий документ конкретизував умови незалежності країни: вивід ЧА з її території, припинення політичних переслідувань, ліквідація Міністерства публічної безпеки (МБП), проведення незалежної зовнішньої політики та деякі інші.

На початку серпня 1945 р. ТУНС оголосив амністію для членів підпілля. 6 серпня керівник Делегатури збройних сил на край (створена після арешту ген. Л. Окулицького) полковник Ян Жепецький видав наказ про ліквідацію збройного підпілля і перехід до легальної діяльності в рамках існуючих політичних формацій.

17 липня 1945 р. в Потсдамі розпочалася третя і остання зустріч керівників Великої Трійки, тільки замість Ф. Рузвельта в ній брали участь новий американський президент – Гаррі Трумен і новий англійський прем'єр Клемент Еттли. Поряд з іншими питаннями післявоєнного устрою в Європі сторони обговорили справу польських кордонів. Оскільки Г. Трумен і У. Черчилль не погоджувалися з польським кордоном по Одрі і Нисі Лужицькій, то на пропозицію Й. Сталіна було запрошено делегацію ТУНС. Поляки представили документ з обґрунтуванням нового кордону. Після тривалого обговорення було схвалено рішення про передачу під польську адміністрацію теренів на схід від цих рік з включенням Східної Пруссії і Гданська. Остаточне затвердження західного кордону Польщі відкладалося до мирової конференції. Оскільки така конференція не відбулася, справа кордону була врегульована значно пізніше – у 1950 р. угодою між Польщею і Німечкою Демократичною Республікою. Сталін виконав свою обіцянку підтримати вигідні полякам західні кордони. Одночасно було вирішено виселити всіх німців із закріплених за Польщею територій до радянської та англійської зон окупації Німеччини. Нерозв'язаним залишилося питання про власність польського уряду і ПЗС на Заході.

На початку серпня до Москви прибула польська делегація, очолювана головою КРН Б. Берутом. 16 серпня був підписаний *Договір про радянсько-польський державний кордон*. У ньому підтверджувалася “лінія Керзона” і були прийняті відступи від неї до 30 км на користь Польщі. Тоді ж була підписана Угода щодо компенсацій збитків, завданих Польщі німечкою окупацією. Вона передбачала відмову СРСР від німечкої власності на всій колишній німечкій території, що увійшла до складу Польщі; передачу Польщі 15 % репарацій з радянської зони окупації Німеччини, 15 % промислового обладнання, яке повинно надійти до СРСР із західних зон окупації Німеччини. У свою чергу, Польща зобов'язувалася на неокреслений період “окупації Німеччини” постачати СРСР щорічно 12 млн. тонн вугілля за ціною у 10 разів нижчою за світову

Підсумки війни. Період Другої світової війни став жорстоким випробуванням для всіх поляків і польських громадян. Було поставлено під знак запитання біологічне існування громадян довоєнної Польщі. Загальні втрати населення налічували понад 6 млн. осіб або 22,2 % всього населення країни в 1939 р. Приблизні статистичні підрахунки показують, що серед загиблих було близько 2,9 млн. поляків, 2,7 млн. євреїв і понад півмільйона українців і білорусів – громадян Польщі (остання цифра дуже приблизна). З них на фронтах полягло понад 640 тис. осіб; від терору, репресій окупантів, голоду та епідемій – близько 5,5 млн. осіб. Матеріальні втрати оцінюються в 39 % всього національного майна, в тому числі у промисловості – 33 %, транспорті та комунікаціях – 56 %, торгівлі – 65 %, сільському господарстві – 35 %. Необліковними були культурні втрати. Поважний слід залишила війна на психології та моральному стані суспільства, що проявлялось у загальному розчаруванні в раціоналізмі й знеціненні людського життя. І матеріальні, і духовні втрати не піддавалися швидкому відновленню.

Завершення формування території та уряду післявоєнної Польщі влітку 1945 р. створило нові політичні реалії в східній частині Європи. Польща опинилася в повній залежності від Радянського Союзу: нові кордони міцно прив'язували її до східного сусіда в геополітичному відношенні, а прокомуністичний уряд забезпечував поширення нової ідеологічної доктрини. Подібною була доля й інших країн Центрально-Східної Європи, які опинилися в орбіті впливу СРСР. Разом з тим, Й. Сталін не поспішав виявляти справжній зміст нової влади, приховуючи його під плащем “народної

Історія Польщі

демократії”, устрою, який у комуністичному трактуванні повинен був стати проміжною ланкою між капіталізмом і соціалізмом. Завданням цього періоду було поширення влади комуністів на всі галузі суспільного життя, фізичне та ідеологічне знищення політичних опонентів. Чи не головною причиною тривалого існування комуністичних режимів у Польщі та Центрально-Східній Європі була привабливість для мас ідей соціальної справедливості, соціалізму, які, однак, вступали в гостру суперечність з тоталітарною практикою щоденного життя. Після війни Польща, всупереч волі її населення, була скерована на шлях експериментів, які вже були проведені над народами СРСР.